پرۆژەی (100)ناميلكەی فەلسەفی

دەزگای ئايديا بۆ فكرو لێكۆڵينەوە

سەرپەرشتياری پرۆژە
ئەنوەر حسێن (بازگر)

ستافی پرۆژە:
د.لوقمان رەئوف - سابير عەبدوڵڵا - سەروەت تۆفيق - ئارام مەحمود
باوان عومەر - سەرهەنگ عەبدولرەحمان - زريان محەمەد

2015

پرۆژەی (100) نامیلکەی فەلسەفی

ئاشنابوون بە لایبنتز

وەرگێڕانی:
کۆمەڵێک نوسەر

2015

خاوەن ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا
لێپرسراوی دەزگا: ئەنور حسێن

وەرگێرانی: کۆمەڵێك نوسەر
تایپ: کەیوان عومەر - کاوان عەبدولرەحمان - نیاز کەمال - نیاز جەمال
دیزاین:ئاکام شەمسەدینی
چاپ: چاپخانەی دلێر
تیراژ: 1000 دانە
ساڵی چاپ: 2015
نرخ: 1500 دینار
شوێنی چاپ: سلێمانی - کوردستان
نۆبەتی چاپ: چاپی یەکەم
لەبڵاوکراوەکانی: **دەزگای ئایدیا** بۆ فکر و لێکۆڵینەوە

www.ideafoundation.co
info@ideafoundation.co
idea@ideafoundation.co
www.facebook.com/dezgai.idea

لە بڵاوکراوەکانی دەزگای ئایدیا

زنجیرە (77)

ئاشنابوون بە لایبنتز

پۆل ستراتێرن

لە فارسییەوە: سەرهەنگ عەبدولرەحمان

پێشەکی:

لایبنتز سەرمەشقی بلیمەتی کاریکاتێر ئاسا بوو. ژیانی لێورێژ لە رووداوی هێندە پێکەنیناوی بوو، کە ئەو بە دەگمەن ئاگای لە ناوەڕۆکەکانیان بوو.

هەمووشتێکی دەربارەی هەموو شتێک دەزانی، بەڵام بەهیچ شێوەیەک نەیدەزانی خەڵکی ئاسایی چۆن بیردەکەنەوەو هەڵسوکەوت دەکەن. ئەمە بە جێگەی خۆی، ئەو بەدڵنیاییەوە یەکێک لە خەملاوترین فەیلەسوفەکان بوو (هەرچەندە ئەم شیمانەیە زیاتر نوکتەیەکە سەبارەت بە فەیلەسوفان تا دەربارەی لایبنتز). لەسەراپای کۆشکەکانی ئەوروپادا دەردەکەوت، کە تەنانەت پادشا و خانەدانەکانیشیان بە بایەخەوە لێیاندەڕوانی (هەرچەندە ئەمە لەوانەیە زیاتر نوکتەیەک بێت دەربارەی پادشایان و خانەدانەکان...). لایبنتز دەتوانین بڵێین لەسەراپای تەمەنی گەورەساڵی خۆیدا لە خزمەت کۆشکی هانۆڤەر-و لە هەمانکاتدا چەندین کۆشکی تردا-بوو. هەمیشە هەرچەند کارێک کە دەیتوانی وەریدەگرت و پێداگر بوو لەسەر ئەوەی کە بۆ هەموو ئەم کارانە موچەی تەواوەتی وەربگرێت. کاتێکیش کە موچەکەیان (بەهۆی ئەوەی کە ئەربابەکانی زانیان لە شوێنی تر کاردەکات) بڕی، زۆر دڵتەنگ بوو.

پێڕستکردنی دەستکەوتەکانی لایبنتز جارێکی تر دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو وەک زیادەڕۆییەکی نائاسای بلیمەت بێتە بەرچاو. لەراستیدا

بەپێرستکردنی هەموو ئایدیا و دۆزینەوەکانی زەحمەتە کە زۆربەیان لە پەڕەکانی جانتایەکدا هەڵگیراون کە هێشتا هەموویان بڵاونەکراونەتەوە. خۆشبەختانە لایبنتز پتر لە پلەی فەیلەسوفی جێگە سەرنجماندایە. بەڵام تەنانەت لێرەدا وێنەکە زۆر روون نییە. بێرتراند راسڵ، کە یەکێک لە باشترین بەرهەمە رەخنەییەکانی دەربارەی فەلسەفەی لایبنتز، نوسی، لەسەر ئەم باوەڕە بوو کە لایبنتز دوو فەلسەفەی بەدیهێنا.

یەکەمینیان فەلسەفەیەکی سادە بوو بۆ بەکارهێنانی گشتی (واتە هەموو کەسێک-وەرگێڕ)، میتافیزیکێکی ساکاری گەشبینانە بەمەبەستی خۆشحاڵکردنی خاتوونە شازادەکان. ئایدیاکانی تر و کەمتر گەشبینانەکانی بە جانتا سپێردران. ئەمانە بەشێک لە سیستەمێکی ئاڵۆزو لۆژیکی و قووڵ بوون کە تەنیا ئەو هزرانەی لە ئاستی خودی لایبنتز (هەڵبەتە راسڵیش) دەیانتوانی ئەوە بەزەحمەت تێبگەن. هەردوو ئەم فەلسەفانە لە بنەڕەتەوە وەکو تێزێکی لەبڕان نەهاتوو مانەوە-هەڵبەتە ئەگەر بەڕاستی دوو فەلسەفەی لێکجودا بن. زۆربەی ئەو شرۆڤەکارانەی تری، کە هزری هاوتای (لایبنتز یان راسڵ)یان نیە، سکاڵاکارن فەلسەفە سادە و ئاڵۆزەکان لەراستیدا پارچەی یەک شتن کە بە ئەندازەی دوو هێندەی خۆیان نە سادەو نە ئاڵۆزن. بە روونکردنەوەی ئەم خاڵە بنەڕەتیانە، ئێستا بە ژیانی لایبنتزەوە سەرقاڵ دەبین.

ژیان و بەرهەمەکانی لایبنتز

ژیانی ئەو، ئەمجارە بەبێ هیچ جۆرە گاڵتەیەک لە 1 تەمموزی 1646 لە لایپزیگ دەستیپێکرد. سێ ساڵ دواتر جەنگی سی ساڵە، کە سەراپای ئەوروپای گرتبۆوە و ئەڵمانیای لە دۆخێکی وێراندا بەجێ هێشتبوو، کۆتایی پێهات. ئەم کارەساتە سایەی خۆی تا دەیان ساڵ دوای وەستانی شەڕەکەش

لەسەر گۆڕەپانی سیاسی ئەوروپا هەڵدا، کەم تا زۆر بەهەمان شێوەی کە سایەی شەڕی دووەمی جیهانی، جارێکیتر تەنیا دەستی بە وێرانکردنی ئەوروپای خۆرهەڵات کردووە.

باوکی لایبنتز، فریدریش لایبنتز، مامۆستای فەلسەفەی ئاکاری بوو لە زانکۆی لایپزیگ. دایکیشی کاترینا ئاشموک سێیەمین هاوسەری فریدریش بوو. کوڕەکەشیان بە ناوی گوتفرید ڤیلهیلم لایبنوتس داشۆری(1) (لە تەمەنی بیست ساڵیدا ڕێنوسی ناوی بنەماڵەکەی خۆیانی گۆڕی). تەمەنی پێنج ساڵ بوو کە باوکی کۆچیدواییکرد و بەخێوکردنی ئەو و خوشکەکەی کەوتە ئەستۆی دایکیان. بە پێی گێڕانەوەکانی کاترینا لە بڕواداره دڵکارەکانی تەبایی و هەماهەنگی بوو، هەرگیز بە خراپە باسی کەسی نەدەکرد. بەشێوەیەکی ئاسایی ئەمە بە بەشێک لە هەوێنی ئەفسانە باوەکان دەژمێردرێت. بەڵام لە مبارەیەوە دەبێت راست بووبێت. لایبنتز زۆر لەژێر کاریگەری دایکیدا بوو ئەم خەسڵەتانەشی تا دواهەمین رۆژەکانی تەمەنی پاراست.

وێڕای هەموو ئەم شتانە (لەراستیدا لەم هەموو شتەشدا شتێک بەگرنگ دەزانرا) ژیانی لایبنتز بەوردی یەک ریتم بوو. (ئیکهار)ی سکرتێرە درێژخایەیەنەکەی دەڵێت کە هەرگیز نەیبیستووە ئەو بە خراپە باسی کەس بکات. فەلسەفەی لایبنتزیش پڕە لە هەستی قووڵی هەماهەنگی، و هەوڵە سیاسیەکانی سەراپای تەمەنیشی هەمیشە بزوێنەری هەماهەنگی بەخشین بوو بە گۆڕەپانی سیاسی ئەوروپایی.

لایبنتز چوو بۆ قوتابخانە، بەڵام دەیوت فێربوونی خۆی زیاتر لە ماڵەوە و بە خوێندنەوە لە کتێبخانەکەی باوکیدا بینیوەتەوە. هەمیشە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە خۆی خۆی پێگەیاندووە و ئەمە تەنانەت لەهەمان ئاستی بەرزی بلیمەتییشدا دیارو بەرچاوە. کوڕێک بوو زۆر هۆگری خوێندنەوە

بوو شوێن زنجیرەی بیرکردنەوەکانی دەکەوت تا هەر جێگەیەک کە خەیاڵی دەیبرد- تا ئەو شوێنەی کە تەختی کتێبخانەو هەموو مێزو کورسییەکان بە کتێبی کراوە دادەپۆشرێن. لە گەورەیشدا دیسانەوە دەکرا هەمان کوڕ بدۆزینەوە. لە گەورەساڵیدا توانای هەبوو هەفتەی پێنج شەش پرۆژەی سەیر و نامۆ لە سەریدا بەرهەم بهێنێ، کە لەژێر دەریاییەوە بگرە تا شێوەیەکی تەواو تازە لە کاتژمێر، لە فانۆسێکی تازەوە تا عەرەبانەیەک بە ئاستی خێرایی ئۆتۆمبێلێکی ئەمڕۆ (لە سەردەمێکدا کە جادەکان هێشتا کوێرە ڕێگەیەکی کوتراو زیاتر نەبوون) لە ئاشی بای ئاسۆییەوە تا دەزگایەک بۆ پێوانەی باشی و خراپی لەخۆ دەگرت- و هیچکامیان هەرگیز تەواو نەبوون.

لایبنتز لە تەمەنی چواردە ساڵیدا ئامادە بوو بۆ چوونە زانکۆی لایپزیگ. لەوێ ماف (قانون)ی خوێندو بەخێرایی لێکۆڵینەوەکانی بۆ هەموو شیکردنەوە شیاوەکانی ئەم بابەتە پەرەپێدا، لەوانە یاساکانی فیزیک، یاساکانی فەلسەفە، یاساکانی ماتماتیک و گشت چەمکە سیاسی و مێژووییەکانی ماف، لەم قۆناغەدا بوو کە لایبنتز بۆ یەکەمینجار ڕووبەڕووی نوسینە قانون دانەرە بەرجەستەکانی وەک گالیلۆ، دیکارت و هۆبز بوەوە کە لە حاڵەتی شۆڕشێک دابوون لە ئەندێشەی زانستی، فەلسەفی و سیاسیدا. لایبنتز لەسەر بنەمای خەسڵەتی خۆی بەزوویی کەوتە بیری هەماهەنگبوونی هەموو ئەم ئەندێشە شۆڕشگێڕییانە لەگەڵ ڕێبازی قوتابخانەیی ((سکولاستیک) کە لە ڕەوتی پێ سپاردن و رادەستکردندا جێگەی خۆی بۆ ئەو کردبۆوە.

لایبنتز لەکاتە دەستبەتاڵەکانیدا لێکۆڵەرێکی تامەزرۆی کیمیا (بەنیازی سازاندنی لەگەڵ شیمی) بوو، و شتێکیشی نوسی کە بنەمای تیۆری کۆمپیوتەری (نزیکەی سێ سەد ساڵ بەر لە ئیشکردنی سەرەتایی تورینگ لەسەر ئەم بابەتە)دادەنا.

کاتێ کە لایبنتز هەموو ئەمانەی بە کۆتا گەیاند تەمەنی نزیکەی بیست ساڵ بوو، بەڵام کاتێ کە داوای پلەی لە زانکۆ کرد پێیانوت تەمەنی کەمە. کاتێ دەرکەوت لە ئامێرێکی ژمێرەیی کە توانای پێزانینی لەسەر ئەوە نیە ناتەواوی هەیە لایپزیگی بەجێهێشت و هەرگیز نەگەڕایەوە. لەباتی ئەوە چوو بۆ ئالدوروف، شارۆچکەیەکی زانکۆیی شاری نۆرنبێرگ کە لەوێ دەستبەجێ پلەی دکتۆرای پێ بەخشرا و پێشنیاری پلەی ئۆستادیان پێدا. ئەمەی دووەمیانی ڕەتکردەوە و وتی: ((کۆمەڵێک شتی زۆر جیاوازی لە مێشکدایە)).

لایبنتز بەرزەفڕ بوو دەیەویست ببێتە دەسەڵاتێک کە درگای جیهان بەحساب دابگرێتەوە. خۆشبەختانە بۆ جیهان، هەرگیز-لانیکەم بەو جۆرەی کە ئومێدەوار بوو- بەم ئامانجە نەگەیشت (بەڵام ئومێدەوار بوو بەچی؟ لە دۆخی ئەو سەردەمەدا، دەیتوانی بەچی ئومێدەوار بێت؟ پلەیەکی سیاسی بەرجەستە؟ ئایا دەبێت یەکێ لە گەورەترین بیرمەندەکانی هەموو سەردەمەکان وەها وێنا بکەین کە لەپلەی وەزیری راوێژکاری پێشکەوتووی پاشای ئەڵمانی بە ئەندازەی ریدئایلند کار بکات؟ گۆتە لەوانەبوو پلەیەکی هاوشێوەی سەدەیەک دواتر لە وایمار (2) داگیرکردبێت، بەڵام ئەمە بە قازانجی ئەدەبیات تەواو بوو. لایبنتز بە دڵنیاییەوە رۆڵێکی چالاکتری وەردەگرت. دەتوانین وایدابنێین ئەو نەخشەی زێڕاوکێشییە(3) نوێیە، ئەو عەرەبانە خێرایانە، ئەو ئاشە پێشکەوتوە، ئەو پۆلە هەماهەنگەی کیمیاگەران، ئەو دادگایانەی کە ئامێری ژمێریاری سەرۆکایەتیانی دەکرد، لە سەردەمی دەستپێشخەری لایبنتزدا چۆن بوون. ئەوە با واز لە کاریگەرییان بهێنین لەسەر سەلامەتی هاووڵاتیان).

ئێستا لایبنتز، کە بێگومان هەموو ئەمانەی کە لە مێشکدابوو , دەستیکرد بەوەی کە لەرووی کۆمەڵایەتیەوە جێگەی خۆی لە چینە باڵاکانی کۆمەڵگادا بکاتەوە. سەرەنجام پلەیەکی ناسەرەکی لە کۆشکی شالیاری هەڵبژێردراو(4) ، ئۆسقۆف ماینتس، یوهان فیلیپ فۆن شونبورن، پێدرا. ناونیشانەکانی پاشایانی ئەڵمانی لەو رۆژانە پتر بە ئەندازەی ئەو خاکەی کە فەرمانڕەوایەتییان دەکرد و بایەخی گشتییان ئاستێکی پێچەوانەی هەبوو. زنجیرەی ئەو ناونیشانە تا ڕادەیەک هاوسەنگەی یوهان نوێنەری کەسێک بوو کە لە گۆڕەپانی سیاسی ئەڵمانیادا زۆر بێ کاریگەر نەبوو.

لەم سەردەمەدا ڕۆڵی ئەوروپای ئەڵمانی زمان لە شێوەی جامێکی سەردەمانی مینگ(5) دا بوو کە لە زۆر بەرزیدا کەوتوبێت و پاشان سوریالیستێک سەرلەنوێ کۆیکردبێتەوە.

ئەم بەشە لە خەیاڵپەروەری روکوکو(6) لەگەڵ هەمان متمانەبەخۆی سوریالیستی، بە ئیمپراتۆریای پیرۆزی رۆما ناودەبرێت (کە هیچ یەک لەم سێ خەسڵەتەی نەبوو). زیاتر پاشای جیاجیا، کۆشک نشینەکان، هەڵبژێردراوەکان و هەرچی خۆتان پێتانخۆشبێت کە ئەم نائیمپراتۆریانەیان پێکدەهێنا لە حاڵەتێکی زۆر ئاسوودەو تا رادەیەک سەربەخۆدا رۆژگاریان بەسەردەبرد و گشت ئەم ناوچەیە بەو جۆرەی کە لە نەخشەدا بەرچاودەکەوێت، لەوانەیە جێگەیەکی زۆر دڵگیربێت بۆ ژیان. لە دوای جەنگی سی ساڵە خەریک بوو دۆخەکان ئاسایی دەبوونەوەو زۆربەی خەڵکی رازیبوون کە لەوڵاتێکدا (بەکۆمەڵێک ویلایەتی نادیارەوە) بژین کە گرگنێکی بێ زیان بەناوێکی مەزنەوە فەرمانڕەوایەتی دەکرد.

بەدبەختانە لەوبەری راین(7)لە فەرەنسا دۆخەکان جیاواز بوون- لەوێ کە جێگەی نزیک بە دوو سەد فەرمانڕەوا و تاکەپەنیرێک کە شیاوی

ناوەکەی بێت، (دەنکە مێوژێک و چل قەلەندەر) ئێستا تەنیا فەرمانڕەوایەک و دنیایەک نەوسنی لەبار بۆ پادشای خۆر لە ڤێرسایان هەبوو. لویسی چواردەهەم رەنگ و روویەکی گەشەخوازانەی هەبوو، فەرەنسا کاسۆلیک بوو، زۆربەی دەوڵەتە بچوکەکانی ئەڵمانیای ئەوبەری راین پرۆتستانت بوون (یان کاسۆلیک، لە راستیدا بایەخێکی نەبوو). سەرئۆسقوف(8) ماینتس تێگەیشت دەبێت هەرچۆنێک بووە لویس لە گەشەخوازایی لە ئەڵمانیا لابدات. مەسەلەکەی لەگەڵ راوێژکارە گەنجە زیرەکەکەیدا باسکرد و لایبنتز دەستبەجێ پێشنیاری پلانێکی ناوازەی کرد. چونکە سەرئۆسقۆف هەوڵی نەدەدا لویس بۆ شەڕێکی خاچپەرستییانە، بەخستنەڕێی لەشکرکێشییەکی گەورە بۆ داگیرکردنی میسر هانبدات؟ و ئەگەر ببوایە وڵاتەکانی تری بۆ پەیوەستبوون بەم جەنگە پیرۆزە بەسەر کافراندا هاندەدا، لەوانەبوو تەنانەت ڕێگە بۆ یەکێتی و هەماهەنگی دووبارەی کەنیسەکانی کاتۆلیک و پرۆتستانت هەموار بێت.

سەرئۆسفۆف لە ژێر کاریگەری ئەم پرۆژە بوێرانەدا ئارامی گرت و لایبنتز بەڕێکەوت بۆ پاریس تا ئەم مەسەلەیە بە لویس بڵێ. بەڵام لێرەدا لایبنتز رووبەڕووی چەند کێشەیەک بوەوە. دواندنی پادشا خۆر ئاسان نەبوو. دەبوایە وەزیرەکان قەناعەتیان بکردایە کە ئەو راسپاردەیەکی گرنگی پێیە، وا دەرنەدەکەوت کە وەزیرانی لویس دەرک بە جدیبوونی پرۆژەکەی لایبنتز بکەن. ئەمەش پێویستیەکی زۆری بە وردەکارییە قەناعەتپێکەرەکانی وەک نەخشەرێگەکان، قەبارەی سوپا هەبوو، و نەخشەی ئەو شارانەی کە دەبوو هێرشی بکرایەتەسەر. هەموو ئەمانە ستراتیژیناسێکی دیاری ئەڵمانی دروستیکردبوو کە شارەزایی لەرادەبەدەری سەربازی و خوێندنەوەکانی لەم بابەتەدا زۆر زیاتر بوو لەهەر ژەنەراڵێکی ئاسایی. بەڵام وەزیرەکانی لویس

پێداگربوون بیریبخەنەوە کە فەرەنسا لەسەردەمی سەن لویسەوەو زیاد لە چواردە سەدە بەرلەوە دەستی بۆ هیچ شەڕێکی خاچپەرستی نەبردووە.

لایبنتز دەبوایە چوار ساڵی داهاتووی لە پاریس بەسەر ببردایە، هەرچەندە شەوق و ئارەزووی بۆ بردنەپێشی پرۆژەکەی میسر بەزوویی دامرکایەوە. کاری زۆر گرنگتری هەبوو (بەخەرجی سەر ئۆسفۆف). لەو رۆژانەدا پاریس لەسەراپای ئەوروپادا بە ناوەندی رۆشنبیری و فیکری ئەوروپا دەناسرا، پێگەیەک کە تا ئەمڕۆ لە چاوی دانیشتوانی ئەوێدا گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە. لایبنتز بەخێرایی دەستیکرد بە خولانەوە لە هۆڵەکاندا و هەوڵیدا پەیوەندی لەگەڵا زۆربەی رۆشنبیراندا دروستبکات. رۆحیەتی چما وەک پرۆفیسۆر شتێتانە بوو بەڵام لەم تەمەنەدا هێشتا توانای شاردنەوەی ئەم راستییەی هەبوو.

بەباشترین جلوبەرگی کۆشکەوە، شکڵ و سیمایەکی تەواو بەشکۆی هەبوو، لەوبارەدا درەوشانەوە هزرییەکەی بەئاسانی لەگەڵ دەماخی بێخەوشی لاوێکدا بەهەڵەیدا دەبردی. بەتایبەت دوشس(9) ئورلئان، کە گوایە بەهەمانشێوە دەیڕوانیە روناکبیران کە ئەمڕۆ ئێمە، لە ژێر کاریگەری ئەم لاوە هۆشیارە ئەڵمانییەدا وەستاوین: ((زۆر دەگمەنە کە (رۆشنبیرێک) جلی جوان لەبەربکات، بۆنی لێ نەیەت، لە سوعبەتیش تێبگات)). دوش کە بۆ خۆیشی تاڕادەیەک رۆشنبیر بوو، زۆر زوو لەگەڵ لایبنتزدا بووە هاوڕێ-یەکێک لە یەکەمین ئەڵقە زنجیرەییەکانی دوشسەکان و ئەو شازادە خانمانەی کە لایبنتز هەتا کۆتایی تەمەنی پەیوەندی لەگەڵیاندا نەپچڕا.

وێڕای هەموو ئەم پەیوەندییە کۆمەڵایەتیانە، لایبنتز وەکو رابردوو لە رووی هزرییەوە زۆر کارا مایەوە. سێڵاوێک لە ئەندێشەی درەوشاوە لە مێشکیدا بەخوڕ بوو کە زۆربەیان بایەخی بنەڕەتییان هەبوو کە هەر

یەکێکیان نەمری خاوەنەکەی لەو بوارەدا دەستەبەردەکرد. لەم سەردەمەدا بوو کە بیردۆزی (ژمێرەی دیفرانسیل و ئینتگرال)ی داهێنا. هەروەها ژمێرەی دوو لایەنەی دۆزییەوە هەرچەندە (بەهەڵە) بیریدەکردەوە چینیەکان پێش ئەو دۆزیویانەتەوە - هەروەها (بەباشی) هەستیپێدەکرد کە تیۆرەکانی ((یین)) و ((یانگ))ی ئای چینگ ئاماژەو نیشاندەری ئەوانەیە. (ئەوە جۆرە دەرکپێکردنێکی تایبەتی کەسێکە لە پلەی لایبنتز). لەکاتێکدا ئەو ئامێرە کەرتی دەییەی ئێمە پێی ئاشناین ده ژمارە (سفر تا نۆ) دەخوێنێتەوە، ئامێری دوو ژمارەیی تەنیا سوود لە دوو ژمارەی سفر و یەک وەردەگرێت. ئەمە لەوانەیە زۆر دوورو درێژ دەربکەوێت، بۆ نموونە 1=1، 10=2، 11=3، 100=4 تا 001، 1=9، 010010=18 و هەتا دوایی، بەڵام لایبنتز زانی کاتێک هەندێ چەمکی تایبەتی لە ژمارە دوو دانەییەکان (بۆ نمونە سێ ژمارەییەکان) لەژێر یەکتریدا ڕیز بن سفر و یەکان زۆرجار لە ستونە عەمودییەکاندا بەشێوەیەکی سیستماتیک دووبارە دەبنەوە. ئەمە ئەوی ئومێدەوار کرد کە لەوانەیە بنەما ((یاسا))یەکی گشتی تەواو تازە بۆ ماتماتیک بدۆزێتەوە- هەرچەندە هەرگیز ئەم ئامانجەی وەدینەهێنا. بەڵام پەی بەوەبرد کە شێوەی دوو دانەیی بۆ ئامێرێکی میکانیکی باشترینە، چونکە دەتوانێت بەکرداری سادەی: وەستان- جوڵە یان پڕ- بەتاڵ کار بکات. لە روانگەی ئەمڕ+ۆوە دەتوانین بزانین چۆنە، بەتایبەت لە ئامێرێکدا کە بە کارەبا کاردەکات و خاوەن ئەرێنی و نەرێنییە. ئەمە کشا بۆ بەکارهێنانی ژمێرەی دوو ژمارەیی لە کۆمپیوتەرەکاندا. لایبنتز هەوڵیدا سود لە باشی میکانیکی دەزگای دوو ژمارەیی وەربگرێت و تەنانەت ئامێری ژمێرەیی ((حاسیبە))ی هێنایە ئاراوە کە ئەمە ماتماتیکی تازەی بەدواوە بوو، بەڵام بەزوویی تێگەیشت کە ئامێرێکی لەوجۆرە لە پشت تەکنەلۆژیاوە لەبەردەستدایە.

لەم سەردەمەدا فەلسەفەی نوێیی دیکارت (کارتزیانیزم) شتێکی وەکو پێکهاتەخوازی ئەمڕۆ لەنێو کۆڕو کۆبوونەوەکانی پاریسدا بوو. بەڵام بەپێچەوانەی پێکهاتەخوازی (کە رووبەرووی دەقێکی وەکو پێکهاتەیەک، بێ دانەر دەبێتەوە) ئەوە دەبوو بەجدیش بیگرێ. فەلسەفەی دیکارت نوێنەری پچڕانێکی جدی بوو لەگەڵ رێبازی قوتابخانەگەرایی (سکۆلاستیک) ی چاخەکانی ناوەڕاستدا. لەباتی دەستبردن بۆ ژێدەری (واتە زیاتر فێرکارییە ئەرەستۆییەکانی رابردوو) پشتبەستوو بوو بە ئەقڵ و ڕەوشی زانستی. زانست هەنگاو بە هەنگاو لەگەڵ رەوشی ژیرانەدا دروستدەبوو بە دڵنیایی و بێ دوودڵی دەستپێدەکرد. وێکچوونی ئەو بە ماتماتیک ڕێکەوت نەبوو. دیکارت لەم بوارەشدا سەری هەڵهێنابوو. ئەو بوو کە پێشنیاری چەمکی ئەندازەی تایبەتمەندی کرد(کە تایبەتمەندییە دیکارتیەکانیش بە ناوی ئەوەوە ناودەبرێت). بەهۆی سێ تەوەری تایبەتمەند لەسێ رەهەندەوە کە پێکەوە گۆشەیەکی پتەویان هەیە. پێگەی هەر خاڵێکیان لە فەزادا زیاتر لەگەڵ ئەندازە تایبەتمەندەکاندا نیشاندا.

سەیر نیە کە ئەم پێکهاتە ماتماتیکیانە، ئەقڵ، و رەوشی زانستی دیکارتییان بە وەرگرتنی ئایدیایەکی میکانیکی لە جیهاندا رێنوێنی کرد. جیهان هەروەکو ئامێرێک یان سەعاتێکی گەورە وابوو کە لە سەرەتادا خودا خستبویە جوڵە. بەو پێیە، شتەکان لە فەزایەکی ڕەهادا بونیان هەیە: جیاوازییەکی تەواو لە نێوان پێگەکانیاندا بوونی هەیە، و یان بەتەواوی بێ جووڵە بوون یان لە حاڵەتی جوڵەدا بوون.

لایبنتز لێهاتووانە خەوشەکانی ئەم بۆچوونەی دەستنیشانکرد. وێڕای دیدی بێ سنور روانینیان، فەزا دەبێت جیاواز بێت لەوشتانەی کە تیایدا لە حاڵەتی سکون یان جوڵەدان، لەو حاڵەتەدا دەبێت سەرانسەری فەزا بە

تەواوی یەکجۆر، هەروەکو خانەیەکی تەواو، بێت. بەڵام ئەگەر بەو شێوەیە بێت چۆن دەتوانین بۆ پێوانەی شوێن بەهۆی تایبەتمەندییەکانەوە سودی لێوەربگرین. ئەو جۆرە تایبەتمەندییانەی دەبێت ناخەیاڵی بن- ناتوانرێت ئەوەی لەبەرچاوە لەیەک جۆری بێ سیمادا بونیان هەبێت بەڵام ئەگەر ئەو جۆرە تایبەتمەندییانە خەیاڵی بن کەواتە ئێمە ئەوانەمان بەدڵی خۆمان سەپاندووە بەسەر فەزادا. کەواتە چۆن دەتوانین بزانین ئەوانە بێ جوڵەن (راوەستاو)ن. سەبارەت بە چ شتێ ڕاوەستاون؟

لێرەدا دەتوانین بەڵگەهێنانەوە بۆ تیۆری ڕێژەیی ئەنشتاین لە حاڵەتی ئاوڵەمەییدا ببینین. بەڵام لایبنتز لەباتی ئەوەی کە ئەمە (وەکو ئەنشتاین) ماتماتیکیانە لێی بکۆڵێتەوە، بەباشیزانی میتافیزیکییانە پێیەوە سەرقاڵا بێت. تۆوی فەلسەفەی بە کامڵبوونی لایبنتز ئا لێرەدایە.

لەبەر ڕۆشنایی بەڵگاندنەکانی پێشوو، لایبنتز بەم ئەنجامە سەرنجراکێشە گەیشت کە فەزا بوونی نیە. (بەڵگاندنێکی هاوشێوەشی دەربارەی زەمەن بەکارهێناو بەم ئەنجامەش گەیشت). لایبنتز بڕوای وابوو کە هیچ چوارچێوەیەکی ژێدەری ڕەها بوونی نیەو چەمکەکانی ئێمە بۆ فەزاو کات تەنیا گریمانەی بێ بنەمان. ئەگەر لەبەر ڕۆشنایی ئەو بەڵگانەدا لێکۆڵینەوە بکەین، تەنیا شتەکان بونیان هەیە.

ئەمەی کە شتێک خێراتر لە شتێکی تر دەجوڵێت، لەکاتێکی درەنگتر لە شتێکی تر دەردەکەوێت، یا بەلای ئێمەوە لە شتێکی ترەوە نزیکترە بەتەواوی پەیوەندی بە خاڵی ڕوانینی ڕێژەگەرایانەی، ئێمەوە هەیە. کەسێکی تر کە لە ڕوانگەیەکی ترەوە دەڕوانێت، شتەکان بەشێوەیەکی جیاوازتر دەبینێ. شوێن و کاتی ڕەها بوونی نیە. تەنیا خودا دەتوانێت شتەکان بەو جۆرەی کە بەراستی بوونیان هەیە، ببینێت- لە خاڵێکی ڕوانینەوە

بەگشتی بەبێ بەرچاوگەو خاڵی لە کات و شوێن. تا ئێرە فەلسەفەی لایبنتز دەنگدانەوەیەکی باشی لە ئایدیالیزمی ئەفلاتونیدا هەبوو کە تیایدا جیهان سەبارەت بە وەهمێک لێکدەدرێتەوە کە رەنگدانەوەی واقیعیەتی کۆتایی فۆڕمە ئامانجیەکانە. بەڵام دیکارتگەرایی نوێ نیشانیدابوو چۆن دەتوانرێ حەقیقەتی فەلسەفی لەسەر بنەمای ئەقڵ و نەک لەسەر بنەمای واقیعیەتێکی ئەودیوی نابەرچاو بنیاتبنرێت. بەمەی کە لایبنتز بە تەواوی لەگەڵ دیکارتدا هاوڕا نەبوو هەستیدەکرد کەوابوو نابێت بە ئاراستەی ئایدیالیستی نازانستی ئەفلاتونیش بڕوات. لایبنتز لەباتی دیدی میکانیستییانەی دیکارت بۆ جیهان، وێنایەکی پتەوی پێشنیارکرد کە وزەی بزوتنەوەیەکی دەهێنایە ئاراوە. لایبنتز لە ئەنجامی دۆزینەوەی ژمێرەکانی (دیفرانسیل و ئینتگرال) کە ژمێرەکانی لەخۆگری ئەندازە سەرەو خوارەکان بوو کە تا ئەندازە بێکۆتا بچوکەکان کەمدەبوونەوە، بەو جۆرە بیریکردەوە کە شتەکانیش لە کۆتاییدا بریتین لەو خاڵە بێکۆتا بچوکانەی کە نە کات و نە شوێن لە خەسڵەتەکانیاندا نیە. ئەم خاڵانەی سەرەنجام ناونا ((مۆناد))).

لەم کاتەدا لە پاریس سەرەتاکانی دەیەی 1670، لایبنتز بیری لە چەمکێکی گرنگتریش دەکردەوە کە لە فەلسەفە کامڵکردووەکەی دواتریدا رۆڵێکی گرنگی هەبوو. ئەویش (بنەمای هۆکاری بەس بوو) بوو، کە لەسەر ئەوەی هیچ شتێک رووناداتٌ مەگەر (هۆکاری بەس بوو) بۆ ئەم کارە بوونی هەبێت. یاسای لایبنتز بووە یەکێک لە ناوەڕۆکە دیاریکراوەکانی فەلسەفەی ئەقڵگەرایی.

بەڵام یەکەمجار پێویستە ئەم یاسایە لە ناوەڕۆکی ئەندێشە کامڵبوەکانی تری لایبنتز دا جێ بکەینەوە. یەکێک لە ئەندێشە ناوەندییەکانی زانینی هەمەکی (گشتی) بوو کە وتەکانی تری ئەو بوو لە بارەی پرۆسەی زانینەوە.

ئەم فکرە جەختی لەسەر شیکردنەوەو راسپاردەی زانستی دەکردەوەو هەڵگری شیکردنەوەی analysis چەمکەکان بوو بە سادەترین توخمیانەوە. (زاراوەی analysis زاراوەیەکی یۆنانییە بە مانای لێککردنەوە، هەڵاوردن، بنکۆڵی دێت). ئەم سادەترین توخمانە بەشێوەی ناساندن دەردەبڕدرێت. شیکرنەوەی وردی لۆژیکی چەمکەکانیان بۆ هەقیقەتە زەرووریيە لۆژیکیەکانە- واتە ئەو هەقیقەتانەی کە پێویستە دامەزراوبن- هەروەها کە لە هەر پێناسەیەکدا بەو جۆرەیە، بەڵام ئەم پێناسانە دەتوانرێت لێکبدرێن تا ئەو هەقیقەتانە بەرجەستە بکەن کە لێکدراوین- واتە ئەو هەقیقەتانەی کە شوێنکەوتەی زەرورەتی لوژیکی نین.

کەواتە لای لایبنتز سێ جۆرە راستی بوونی هەیە. ئەو راستییانەی کە دەکرێت بە پێناساندنیان کەم ببنەوە. بۆ نموونە پێناسەی ئەقلیدس لە گۆشەیەکی خێراوە: گۆشەیەک کە لە راوەستاو کەمتر بێت. دووەم لێکدانەوە ئەم وەک ئەوی ترەکان، لەو جۆرەی کە لە ماتماتیکدا دەدۆزرێتەوە. بۆنموونە: 142857×7=999999. هەموو راستییە هەڵێنجراوەکانی ئەقڵ دەتوانرێت بە یەکێک لەم دوو جۆرە راستییە دابەزێت. جۆری سێیەمی راستی بریتی بوو لە لێکدانەوە ئەزمونیەکان، ئەوانەی کە دەبوو لە ئەزموونەوە هەڵێنجرێن. بۆنموونە: ((رووباری تایمز بە لەندەندا تێدەپەڕێت)). ئەمە راستییەکی زەروری نیە، ژێهاتییە.

بەڵام رەخنەگرێکی وردبینی هاوچەرخی لایبنتز بیری هێنایەوە کە هەموو راستییەکان لەم سێ چەمکەدا جێگەیان نابێتەوە. لەو نێوانەدا دەتوانرێت باس لە یاسا بابەتیەکانی ماتماتیک بکرێت بۆنموونە یاسای جێ باسی ئەقلیدس لە بەرچاو بگرێت: ((گشت لە بەش گەورەتر) و ((دوو شتی یەکسان لەگەڵ شتێکدا لەگەڵ یەکتر یەکسانن)) (بە گوزارشتێکی تر ئەگەر

A=B و B=C، له ئەنجامدا دەبێتە A=C). ئەم وتانە لەوانەیە زۆر روون و ئاشکرابن بەڵام بەدەربڕینێکی ورد هیچ یەک لەم دووانە نە پێناسەیەو نە لێکدانەوەی وەکیەکی. تەنیا یەکجۆریان توانیویەتی لەنێوان ئەم دووانەدا جێبگرن.

لایبنتز دەیویست دان بەمەدا بنێت، بەڵام ئەو باوەڕی وابوو ئەم جۆرە بنەما بابەتیە، ئەگەر زانین بڕیار بێ بەجۆرێک بڕواتەپێش پێویستە قبوڵ بکرێت.

هەروەها پێشنیاری شێوازێکی کرد بۆ سەلماندنی ئەم جۆرە بنەما بابەتیانە بەهۆی بنەمای جیاوازی (لێکدژی) بنەڕەتی. ئەو بڕوای وابوو کە ئەم جۆرە راستییانە لەراستیدا بەم بەڵگەیە زەرورەتی لۆژیکیان هەیە کە باوەڕبوون بەجیاوازییەکانیان دەگاتە لێکدژی.

بنەمای جیاوازی بنەڕەتی ماتماتیک و هەموو ئەوەی کە لەسۆنگەی لۆژیکیەوە رەنگە جێبگرێت، بەڵام تەنیا ئەمەی کە شتێک لەوانەیە لۆژیکی بێت بەمانای ئەمەی کە ئێستا لەبەرچاوە روودەدات نییە. بۆ رونکردنەوەی ئەوەی وەدیهاتوە بونی هەیە بنەمای دووەمیشیان پێویستە. زانین لەباتی ئەمەی کە بەتەواوی لە لێکدژی دوور بکەوێتەوە، پێویستی بە (هۆکاری بەس بوو) هەیە بۆ ئەم کارەی کە روویداوە. ئەم بنەمایە هۆکاری بەس بوو دەڵێت هیچ شتێ لە جیهان روونادات مەگەر هۆکاری بەس بوو بۆئەمەی کە بەو شێوەیەو نە بە جۆرەی تری روودەدات، بوونی هەبێت. بەڵام لێرەش دیسانەوە لایبنتز لە زانست دووركەوتەوەو هاتە نێو چوارچێوەی میتافیزیکەوە. ئەو سودی لەبنەمای هۆکاری بەس بوو وەرگرت بۆ سەلماندنی بوونی خودا و هەروەها زۆرێک لە هۆی میتافیزیکی و خوداناسی تر کە لەگەڵ مەسیحیەتی سەردەمی ئەودا دەگونجان.

بەڵام بە چاوپۆشین لەم ئەندێشە دووڕەسە تیۆرییانە، لایبنتز پەیوەندی خۆی لەگەڵ بابەتی کەمتر ژیرانەش لە دەست نەدابوو. هەندێ نەخشەی بۆ بەلەمێک داڕشت کە لەژێر ئاودا بەدەست دەرۆیشت. مانۆڕی هەوای گوشراو کە کاریگەرییە لاوەکیەکانی تەقینەوەکەی دەکرا بۆ بەڕێکردن و هاویشتنی بەکاربهێنرێت. تەنانەت بیری لە توانای کەشتییەکیش کردەوە کە بتوانێ لە فەزادا بڕوات، گەرچی ئەمەیان کاتێ بەباشی بیری لێکردەوە هەوای پێویست نەبوو بۆ بەکارخستنی بایەوانە میکانیکیەکانی، وازلیلێهێنا.

ئەوکاتە کتوپڕ بارودۆخی لایبنتز ئاڵوگۆڕی بەسەرداهات. لەساڵی 1673 سەرئۆسقۆف ماینتس کۆچیدواییکرد. موچەکەی لایبنتز بڕا، و هەوڵدان بۆ پەیوەستبوونی لویسی چواردەهەم بەجەنگی خاچپەرستان لە میسر وازیلێهێنرا. (بۆنمونە کتێبێکی سەبارەت بەوە نوسیوە کە فەڕەنسا بۆ پاراستنی ئەڵمانیا لەگێچەڵی لویسی چواردەهەم، پێویستە هێرش بکاتە سەر میسر چونکە ئەو وڵاتە شوێنێکی زۆر گرنگی هەبووە لەبەرنامەی سیاسی فەڕەنسادا- وەرگێڕ) (ئەم گومانە هاتەپێش کە ناپلیۆن رەنگە لەژێر کاریگەری ئەم پلانەدا بووبێ، کاتێ کە (سەدەیەک زیاتر دوای ئەوە) دەستیکرد بە لەشکرکێشیەکی زۆری هاوشێوە بۆ میسر. ئێستا زانراوە کە لە راستیدا ناپلیۆن کاتێ کە لە 1803 هانۆڤەری داگیرکرد پلانەکانی لایبنتزی بینوەو کاغەزەکانی لایبنتز لە ئەرشیفەکانیدا دەرکەوتن، بەڵام ئەمە چوار ساڵ دوای لەشکرکێشیە کارەساتبارەکەی بوو بۆ نیل. ئەگەر ناپلیۆن پلانەکانی لایبنتزی چەند ساڵ پێشتر بدیایە، ئایا ئەگەری ئەوە هەبوو ئەوانە وا بەهێزیبکردایە لەشەڕی نیلدا نیڵسۆن تێکبشکێنێ؟ دەزانین ئەگەر لایبنتز ببوایە چۆن بیرێکی دەکردەوە.)

ئێستا لایبنتز خۆی رووبەڕووی مەسەلەیەکی پراکتیکی کردۆتەوە، کە زۆرێک لە باشترین ئەقڵە بیرمەندەکانی مێژووی شکستی پێهێناوە، لەبنەڕەتەوە دەبێ چۆن ژیانی خۆی دابین بکات؟ دەستبەجێ دەستیکرد بەناردنی نامە بۆ سەرجەم کۆشکەکانی ئەڵمانیا: ئایا حەزدەکەن بەشێوەیەکی راستەوخۆ سود لەدەرفەتی کەموێنەی خزمەتگوزاری بلیمەتێک وەربگرن؟ لەهەمانکاتدا، بۆئەوەی کە دەستبەجێش بڕێک پارەی نەختی دابین بکات دەستیکرد بە دروستکردنی ئامێرێکی ژمێریاری تازە (حاسیبە) کە بەسەر کێشەکانی ئەو حاسیبەیەدا زاڵدەبوو کە پێشتر پاسکاڵ دروستیکردبوو. بەداخەوە لایبنتز لە تێفکرینە دوربینەکانی خۆی لەم بارەیەوە بەلاڕێدا رۆیشت. یەکەمین نیازی ئەو کۆششکردنی بوو بۆئەوەی کە هەرچی زووتر حاسیبەکەی خۆی بخاتە بەردیدی بازرگانی هەمیشەییەوە، بەدەر لەم شێوەیە رەنگە نزیکەی 150 ساڵ بەر لە ببیج(10) (کە بۆخۆی نزیکەی 150 ساڵ لەپێش سەردەمی خۆیەوە بوو) بەیەکەمین کۆمپیوتەر گەیشتبێ. ئەمەش لاف لێدانێکی فیشاڵ ئاسا نییە لەلایەن لایبنتزەوە، هەروەکو بینومانە، پێشتر ماتماتیکی دوو ژمارەیی کە رەگەزێکی جێگیرکەرە لە پێکهاتەی ((تەواوکاری)) ژمێریاری میکانیکی، داهێنابوو. هەروەهاناملکەیەکی نوسیبوو کە فۆرمی تەواوەتی ماتماتیکی لێکدراو کە رۆڵی زۆر بنەڕەتی لە تیۆریزەکردنی کۆمپیوتەردا نواند. ئەمە لقێکە لە ماتماتیک کە ئەنجامە گریمانەییەکانی پێگەیەک یان مەسەلەیەک، شکاندنی بەرەگەزە پچڕاوە سادەکان لێک دەدرێتەوە. وێکچوونی نێوان کارەکانی کۆمپیوتەرو شیکردنەوەکەی لایبنتز بە پرۆسەی زانین، زانینە هەمەکیەکەی، ئێستا دەرکەوتووە. هەروەکو زانیشمان، لەگەڵ ئەوەی کە هەڵهێنجانی لایبنتز لە سروشت تەواو میکانیکی نەبوو کارکردەکانی هۆیی ئەو شێوەیان زۆر لەکاری کۆمپیوتەر دەچوو.

لایبنتز تا 1676 لە پاریس مایەوە تا سەرەنجام یوهان فریدریش، دۆکی پیرنشڤیک و لونبێرگ، تسێل، و هانۆڤەر پێشنیاری پلەوپایەیەکی بۆکرد. لایبنتز ناچاربوو بەبێ مەیلی بەرەو هانۆڤەر بەڕێبکەوێت، هەرچەندە بیری لە چەند رێوشوێنێک کردەوە کە لەرێگەی دوور، لەرێگەی لەندەن و پاشان لاهای-ەوە سەفەربکات کە لێرەوە توانی چەند بیرێکی تازە لە سپینۆزا وەربگرێ.

لایبنتز بەدرێژایی تەمەنی لەخزمەت کۆشک و دیوانی هانۆڤەردا بوو. یەکەمین کاری ئەو بەرێوەبردنی کتێبخانە بوو، و بەدەروونێکی ئاسایی و خێراوە سەرگەرمی ئەم هەوڵە بوو کە جگە لە بەرێوەبردنی کتێبخانە هەموو کارێکی تریش بکات . شێلگیر بوو هەتا لەتوانایدا بێت یارمەتی ئەربابەکەی بدات لە بەڕێوەبردنی دۆک نشینەکەیدا(11) ، دۆک هەمیشە لە پێدانی پاداشتی بەردەوامدابوو بۆ بیرۆکەو پلانی تازە: سیاسەتێکی دراوی تازە، پێشنیارێک بۆ سود وەرگرتن لە گەرمای سود وەرنەگیراوی زۆپا دیواریەکان، پرۆژەیەک بۆ پەیوەسنکردنی هەموو رووبارەکانی میرنشین(دۆک نشین) بە تۆڕێکی ئاوەڕۆکان، سەرچاوەیەکی داهێنانی تازە بۆ باخەکانی کۆشک. پڕۆژەی بیمەی گشتی (زیاد لە دوو سەد ساڵ بەر لەسەردەمی خۆی) و چەندین پێشنیار بۆ ئەو لایەنانەی تری کە لایبنتز دەیتوانی پێیانەوە خەریک بێت- سەرپەرشتی لیژنەی دادوەری بۆ چاودێری بەسەر دەزگای پەروەردەیی میرنشین، سەرکەشیگەری ئاوەکان، سەرکەشیگەری بارکردن و گواستنەوە، پەرستگاکان و هتد. (ناچار دەبوایە هەموو موچەکانیشی لەیەککاتدا وەربگرتایە) لایبنتز مرۆڤێکی چاوچنۆک نەبوو، بەڵام هەر کە مێشکی سەرقاڵی شتێکی وەک پارە راکێشان، یان رێکخستنی سەرلەنوێی سیستەمی زێراوکێشی کۆشک- دەبوو، هەمیشە لێشاوێک لە ئەندێشەی

نوێی وەڕێ دەخست.

هێندەی نەبرد کە دۆک هەستیکرد ئارامی گەیشتۆتە لوتی. ئیتر دەربار(12) ی بەس بوو. چۆن دەبێت لەدەست ئەم بەرێوەبەری کتێبخانە تازەیە رزگاری بێت. سەرەنجام بڕیاریدا کە بینێرێت بۆ چیاکانی هێرتس تا بزانێت ئایا دەتوانێت سیستەمێکی ترومپای نوێ بۆ پێشگرتن لە هەڵوەرینی کانزای میرنشین دروست بکات یان نا. بۆ کتێبدارێک(13) کارێکی سەیر بوو، بەڵام باشە کتێبدارەکەش کتێبدارێکی سەیر بوو.

هەر لەو کاتانەدا لایبنتز حەزی بۆ کیمیا تیایدا چەکەرەی کرد. لەوانەیە بەلاتانەوە سەیر بێت زەینێک بە ئەندازەی لایبنتز و حەزی ئاوەزخوازانە، بۆچی دەبێت کەمەندکێشی بابەتێکی جێ شکی وەکو کیمیا بێت، بەڵام لەراستیدا کیمیا ئەو رۆژگارە زۆر جێ شک نەبوو. شیمیای ئەزمونگەرایانە هێشتا وەکو زانستێکی ناکامڵا، و زۆرێک لە کارکردەکانی هێشتا زیاتر لە چوارچێوەی کیمیادا بوون، کە ئەم چەشنەیان بەدرێژایی چەندین سەدە بە ئەنجامی رەمزاوی راهێنرا بوو. لەسەدەی حەڤدەهەم شیمیازانان و کیمیاگەران زۆربەیان لێکجیا نەبوون. (تەنیا ئەمڕۆ نەبێت کە کیمیاگەران قڕیان تێکەوتووە، زۆر بەئاسانی دەتوانرێت لێکجیابکرێنەوە).

بەڵام هیچیەک لەمانە بیانو نین بۆ لایبنتز کە پەیوەستبونی بەکیمیاگەری بە ساویلکانەترین ئاماژە بوو. ئەگەر بیتوانیایە بەردی فەیلەسوفان(14) بدۆزێتەوە، ئەگەر رێگەیەک بدۆزێتەوە کە بتوانێت کانزا بێ بەهاکان بکات بە ئاڵتون، دەیتوانی لەرووی مادییەوە سەربەخۆ بێت. ئەوکاتە ناچار نەبوو ئەمەندە لەکاتە بایەخەکانی بە راکەراکی ئەرکە فەرمیەکانی خۆی لە کتێبخانەی کۆشک بەسەر بەرێت.

لایبنتز لەسەراپای ئەو ساڵانەی کە لە هانۆڤەردا بەسەریبرد، بەردەوام خەریکی دەعوەتکردنی کیمیاگەرانی گەرۆک بۆ کۆشک تا بتوانن تواناکانی خۆیانی بۆ بسەلمێنن. زۆر چووە ژێر کاریگەری کەسێک بەناوی جاناتان کرافت کە لەگەڵیدا چووە مامەڵەوەو تێچووی مادی تاقیکردنەوەکانی بۆ دابیندەکرد. ئەمە بۆ لایبنتز کە زۆر پیسکەو رەزیل بوو گۆڕانی رێبازێکی گرنگ بوو. هەرکاتێ کەسێک لە کۆشک هاوسەرگیری بکردایە نەریت وابوو کە ئەو دیارییەکیان پێبداث، دەفتەرۆکەیەکی (دروستکراوی خۆی) پڕ لە ڕستەی فەلسەفی خۆی دەربارەی ژیانی دوای هاوسەرگیری پێشکەش بە هاوسەرەکان دەکرد.

لە 1960 دۆکە پیرەکەی هانۆڤەر بەو جۆرەی کە لایبنتز لە نامەکانیدا دەینوسێت (لەتەمەنی 64 ساڵی و دوومانگی و دوو رۆژی و 3 سەعاتیدا)) کۆچی دواییکرد. براکەی جێگەی ئەوی گرتەوە کە دەیەویست ناونیشانێکی زیادەی ((هەڵبژێردراوی هانۆڤەر))یش بۆخۆی دەستەبەر بکاث. بۆئەوەی کارەکەی بەرێنەپێش هاتە سەرئەوەی کە بەرێوەبەری کتێبخانەکەی لە ئەرشیفەکاندا بخاتە کار تا بە شەجەرەنامەکاندا بگەڕێث و لە هەمانکاتدا کورتە مێژوویەکی بنەماڵەیی بنوسێتەوە.

لایبنتز خۆی لە کتێبخانە بەدوور گرث و پاش ماوەیەک بە نامیلکەیەکی تازەوە دەرکەوتەوە کە ئەندێشەکانی دەربارەی ژمێرەکانی ((دیفرانسێل و ئینتیگراڵا) دەخستەروو. پەرچەکرداری کۆشک بۆ ئەم دیکۆمێنتە تۆمار نەکراوە، بەڵام کاتێ لە ئەوروپا بڵاوبۆوە بووە هەراوهۆریا. نیوتن سکاڵاکار بوو کە ئەم ژمێرانەی ماوەیەکی زۆر لەمەوبەر دۆزیوەتەوە، لایبنتزیش ئەم بیرۆکەیەی لە نوسینە چاپ نەکراوەکانی ئەودا دزیوە کە لە لەندەن پیشانی دابوو. هێندەی نەبرد کە گەنگەشەکە پەرەی سەند و باشترین ئەقڵەکانی

ئەوروپا دەستیان بە لایەنگری و نوسینی نامەی تورە ئامێز کرد بۆ بڵاوکراوە خاوەن فەرهەنگەکان.

لەراستیدا نیوتن زووتر ئەم جۆرە حسابەی دۆزیبۆوە، بەڵام لایبنتز ئەوەی بە جیا لەنیوتن و ماوەیەک بەرلەوەی نوسینە بڵاونەکراوەکانی نیوتن ببینێ، دۆزیبۆوە. لایبنتز بەدرێژایی تەمەنی توشی چەندین مشتومڕ بوو لەسەر دزینی ئەدەبی. ئەو توانایەکی هزری زۆری هەبوو کە پێویستی بە دزی ئەدەبی نەبوو و لەرووی ئاکارو عادەتی خۆشیەوە بەدوور بوو لە گونجاندنی ئەندێشەی کەسانی تر لەکاری خۆیدا. بەڵام دەکرا لەوشوێنانەی کە بەڵگەی بنەڕەتی لە ئەندێشەی کەسانی تردا ببینرێت، کە وا دیاربوو خاوەنەکانیان ئەوانەیان نەدۆزیوەتەوە. لەم حاڵەتەدا هەندێ جار ئەندێشەی بنەڕەتی بەوەی خۆی لێکدەدایەوە، چونکە کەڵکی لەوە وەرگرتبوو. بێگومان کاتێ کە هەندێ لە ئەندێشەکانی سپینۆزای دزی، بەمجۆرەبوو.

رەوشی دۆخی سیاسی ئەوروپا هەروا بە مەترسیداری مایەوە. یەکێتییە لەقەکەی وڵاتانی ئەڵمانیا، کە بە ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆم ناودەبرا، لەهەموو لایەکەوە کەوتبوەبەر هەڕەشە. لویسی چواردەهەم ستراسبۆرگی گرتبوو خەریکبوو، خوازیاری تەواوی ئالزاس(15) دەبوو، لەخۆرهەڵاتەوەو لە هەنگاریا شۆڕشێک روویدابوو تورکەکان لە دەروازەکانی ڤیەننا بوون.

لایبنتز وێرای هەموو ئەو پرۆژە نەشیاوانەی، بە قوتابیەکی کاریگەری پیشەیی سیاسەتی پراکتیکی مایەوە. لە پۆستەکەی لە کۆشکی هانۆڤەر هەروا بە کۆڕی روو لەفراوانی خۆی لەستایشکەرانی کۆشک و پایەبەرزان نامەنوسی دەکرد و ژمارەیەک پێشنیاری سیاسی زۆر زیرەکانەی دەخستەڕوو. ئەمانە نەک تەنیا جۆرەها رێگە چارەی لەو بارەیەوە بۆ مەسەلەکانی رۆژ، بەڵکو ژمارەیەک پرۆژەی دووربینانەتریشیان لەخۆدەگرت. یەکێک لە ئەندێشە

هەمیشەییە خۆشەویستیەکانی لایبنتز بناغەدارِشتنی سەرلەنوێی یەکگرتنی کەنیسەکانی کاتۆلیک و پرۆتستان بوو. ئومێدەوار بوو سەرەنجام ئەمە بە یەکێتی ئەوروپا کۆتایی پێبێت. ساڵانێکی زۆر بێهودە هەوڵیدەدا پیتەری مەزن، لویسی چواردەهەم، ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆمی بەم پرۆژەپێشنیارە پەیوەست بکات-و نەگەیشتە هیچ ئەنجامێک.

بەڵام دۆکی هانۆڤەر هێشتا دەیەویست هەڵبژێردراوی هانۆڤەر بێت، و بەردەوام لە لایبنتزی دەپرسی چی دەربارەی ئەم پرۆژە زۆر گرنگە کردووە- کە هەرچیەک بێ کارێک بوو کە بەهۆیەوە پارەی وەردەگرت، سەرەنجام لە ئەنجامی گەڕانە نابەدڵ و دواکەوتوەکەی لایبنتزدا دۆک بووە هەڵبژێردراوی هانۆڤەر. لە میانەی مەراسیمی دواتردا رادەستکردنەوەی درەنگوەختی لایبنتز تا ڕادەی ئەنقەستانە لەبەرچاونەگیرا. ئینجا لەساڵی 1798 هەڵبژێردراو مرد و گیورگی لودڤیگ جێگەی گرتەوە.

لودڤیگ بەپێچەوانەی پادشایانی پێشووی خۆیەوە رۆشنبیر نەبوو، لەبەرئەوەی کە کەمترین پەیوەندی بە دواهەمین بیرۆکە هزرییەکانی بەرێوەبەری کتێبخانەکەی خۆیەوە نەبوو. لایبنتز بانگهێشتکرا تا روونکردنەوە بدات بۆچی تا ئێستا کورتەمێژووی بنەماڵەی هانۆڤەر کە فەرمانی پێکرابوو بینوسێت، نەنوسیوە- کارێک کە جارێ ناونیشانەکەی ((کورتەمێژووی خانەدانی برۆنشڤیگ- لۆنبێرگ، و هانۆڤەر برینییە لە نەسلی سێل و ویلفنبوتێل(16) و هەروەها پەیوەستە بەخانەدانی گوڵف و ئیست، کە لە دوورترین سەردەمەکانەوە دەستپێدەکات)) بوو. فەرمانیش درایە لایبنتز دەستبەجێ بگەڕێتەوە بۆ کتێبخانە. ئەو بەبێ مەیلیەوە ئامادەی کاری لێکۆڵینەوە بوو، بەڵام بەخێرایی پرۆژە بەرزەفڕانەکەی باسکردنی چڕوپڕی تەواوی فەلسەفەکەی مێشکی بەلارێدا برد.

فەلسەفەی لایبنتز یاسایەکە بە جوانیەکی زۆرەوەو بەسادەییەکی سەرسورهێنەر لەلایەنە سەرەکیەکانی خۆیدا، ئەو بڕوای وابوو جیهان پێکدێت لەژمارەیەکی بێکۆتا لەگەوهەر. ئەمانە بەمۆناد ناودەبرێن، فۆرمی کۆتایی هەموو شتەکان، لەوانە خودایە. ئەگەر شتێک فەزا داگیربکات دەبێت خاوەن رەهەند بێت. واتە دەبێت بتوانرێت دابەشبکرێت و لەم روەوە لێکدراوە. وێڕای ئەمە مۆنادە کۆتا سادەکان ناتوانن خاوەن رەهەند بن و لەئەنجامدا مادی نین، هەموو جیهانێک لەژمارەیەکی بێکۆتا خاڵی میتافیزیکی دروستبووە. بەڵام چونکە ئەم خاڵانە میتافیزیکین ناتوانن هیچ مامەڵەیەکی فیزیکیان هەبێت. شوێنکەوتەی یاساکانی هۆو بەرهۆ نین: هۆیەکی لەنێوانیاندا بوونی نیە، وێڕای ئەوەی بە نەستی ئێمە دەگات کە لەجیهانی مادیدا روودەدات. رەفتاری رووکەشیانەی ئەو مۆنادانەی کە جیهان بەرجەستە دەکەن ئەنجامی یەک (هەماهەنگی پێشوەختی بنچینەیی)ە کە لەنێوانیاندا بوونی هەیەو لەوکاتەی کە گەوهەری ئەوانە خودا ئەفراندی بوونی هەیە. لەوکاتە بەدواوە، گۆڕانکارییەکانی حاڵەتی مۆناد سەربەخۆ بەهۆی حاڵەتی پێشوەختی هەمان مۆنادەوەیە. بەدەربڕینێکی تر هەریەک لەوانە شوێنکەوتەی زنجیرەیەک هۆ و بەرهۆی خۆیەتی، کەبەهۆی ((هەماهەنگی پێشوەختی بنچینەیی)) هاوشان لەگەڵ هەموو مۆنادەکانی تردا دەمێنێتەوە. ئەم هەماهەنگیە خودا ئەفراندی و تەواوی سروشت سەعاتی خودا (horlogivm dei)یە. ئەوەی بوونی هەیە دەشێ داهێنانێکی کامڵا نەبێت، بەڵام ناکامڵی ئەو بەهۆی سروشتەکەیەوە ناچارییە.

لایبنتز توانی ئەمە بەهۆی دوو بنەمای بنەڕەتی خۆیەوە، بنەمای جیاوازی (لێکدژی)بنەڕەتی و بنەمای هۆکاری بەس بوو، بسەلمێنێ. خودا دەشێ ناکۆتا بووبێ، بەڵام کاتێ کە بە دروسنکردنی جیهانەوە خەریک بوو

توانا ناکۆتاییەکانی ئەو سنوردار بوون. بۆچی؟ بۆ دروستکردنی ئەم جیهانە، بەناچاری ئەم جیهانە دەبوایە جیهانێکی رەخساو بوایە. و بۆ ئەوەی کە رەخساو بێت، دەبوایە لەگەڵ بنەمای جیاوازی بنەڕەتیدا بگونجێت (ئەگینا رەخساو نەدەبوو) هەربۆیە، بۆئەوەی کە جیهان داهێنراو بێت دەبێت (بەڵگەی بەس بوو) بونی هەبێت. ئەم (بەڵگە)یە خودا بوو. چونکە خودا باشە، هەڵبەتە دەبێت باشترین جیهانی خولقاندبێت. بەڵام بەپێی بنەمای جیاوازی بنەڕەتی ئەم جیهانە دەبوایە جیهانێکی شیاوەکی بێت. ئەمە واتە خودا ((باشترین جیهانی لە جیهانە شیاوەکییەکان)) ئەفراند. جیهانی کامڵ بەروونی نەشیاو بوو، هەر کەموکوڕییەکیشی کە جیهان هەیەتی بەهۆی کاریگەری شیاوەکی بوونیەوە بێدەرەتانە.

ئەم لایەنەی فەلسەفەی لایبنتز بوو کە ڤۆڵتێری وا لێکرد لە رۆمانی کاندید و لەژێر ناوی دکتۆر پانگلۆس دا گاڵتەی پێبکات. دکتۆر پانگلۆس گاڵتەجاڕی بێنرخ پێداگرە کە رایبگەیەنێت ((هەموو شتێ لەم باشترین جیهانەدا بەرەو باشی دەڕوات)) بەبێ سەرنجدان بەرووداوە کتوپڕەکانی جیهان و ئەو کارەساتانانەی وەکو زەمینلەرزەی لیسبون(17) کە (30) هەزار کەسی کوشت. هەروەها ئەمە بەشێک بوو لە فەلسەفەی لایبنتز کە بێرتراند راسڵ، ڤۆڵتێری سەرەتای سەدەی بیستەم، ئەوەی بە میتافیزیکێکی گەشبینانەی روکەش بۆ شازادە خانمەکان وەسفکرد. راسڵ ئەم رەخنانەی بە گشت مۆنادناسی لایبنتز، ناوی ئەو کتێبەی کە لایبنتز سەرەنجام لە 1714 بۆ روونکردنەوەی فەلسەفەی مۆدنادەکانی خۆی بڵاوکردەوە، پەرەپێدا. وێرای ئەوانە، مۆنادناسی بەرهەمێکە دەربڕی بلیمەتی و دژوارییەکی بەرچاو.

ئەو لەم کتێبەی ئەخیریدا روونیدەکاتەوە ئەو ئەندێشانەی هەمیشە

لە حاڵەتی گۆڕانی خۆیاندان کە چۆن هەریەک لەم ژمارە ناکۆتاییانەی مۆنادەکان کەلە هەماهەنگی پێشوەختی بنچینەییدا بوونیان هەیە بەتەواوی تاقانەن. لایبنتز ئەم مۆنادانەی بەشتی وەکو گیان وێنا دەکرد: ئەوان میتافیزیکی، هەمیشەیی و هەریەک بێهاوتان و مۆنادەکان ((بێ پەنجەرە))ن، چونکە ناکرێت هیچ شتێک بچێتە ناویانەوە، یان لێی بێتە دەرەوە، بەڵام لەگەڵ هەمووو ئەمەشدا، دەوترێت هەر مۆناد ئاوێنەی جیهانە. ئەوان پێکەوە لەیەک زنجیرەی بێوچاندا بەسەردەبەن. مۆنادە بەرزترەکان پلەی بەرزتریان لەئاگایی هەیە. ئەوان بەروونی و جیاوازییەکی زۆر زیاتری ئاوێنەی جیهانن. مۆنادەکانی تر لەم بارەیەوە لێڵترن، بەڵام هیچ دوو مۆنادێک بەوردی بەقەدەریەک ئاگاییان نیە و گەرنا نەدەکرا ئەوانە لەیەکتری جیابکرێنەوە-و وێڕای ئەمە بەشێوەیەکی بێ هاوتا تەنیا نەدەبوون، بۆنمونە لەشی مرۆڤ پێکهاتووە لە هەزاران هەزار مۆناد کە ئاگاترینیان گیانیەتی- کە خاوەنی باڵاترین ئاگاییە.

بەڵام بۆچی هەر مۆناد دەبێت بێهاوتا بێت؟ بۆچی دوو مۆنادی وەکیەک ناتوانن بوونیان هەبێت؟ لایبنتز لەم خاڵەدا بەتەواوی راشکاوە، و تەنانەت بۆ پشتیوانی بانگەشەکەی خۆی بنەمایەک دەباتەپێش و ئەویش بنەمای ((لەیەکتری چووەکان))ە کە وێڕای ئەوەی دووشت کە بەتەواوی لەیەک بچن، ناتوانن بونیان هەبێت، چونکە لەو حاڵەتەدا ئەوان یەک شتن. ئەوان بەتەواوی دەستنیشان نەکراون و لەم رووەوە وەک یەکن! لایبنتز تەنانەت بۆ ((سەلماندن))ی ئەم خاڵە سودێکی بلیمەت ئامێز لەبنەمای (هۆکاری بەس بوو) دەکات. گریمان خودا دوو دەست نیشان نەکراوی یەکێکیان لێرە و دووەمیانی لەوێ دانابوو. (هۆکاری بەس بوو) نەبێت بۆ ئەمەی کە ئەو دووانە بە پێچەوانەوە لێرەو لەوێ دانەنرابن.

کەواتە بنەمای (هۆکاری بەس بوو) کە بۆ هەبوونی جیهان پێویستە، هەڵدەوەشێنەوە. لە بەرزترین پلەکانی عەقڵانیەت، تەنانەت ئەقڵیش بە تێڕوانینی نائەقڵانی دەگات.

لایبنتز ترسی نەبوو لە قبوڵکردنی بەڵگە زۆرینە سەرسورهێنەرەکانی روکردە ئەقڵگەرا رەق و پتەوەکانی خۆی. ئەم بیرەی کە هەر مۆنادێک ئاگایی کەم تا زۆر روونی خۆی لە تەواوی گەردوون لە خۆیدا هەیە، هاوکات لەگەڵ بەڵگەی ناوبراوی ئەو بۆ ئەمەی کە زەمەن وجودی نیە، ئەوی بۆ ئەنجامێکی هەڵخڕێن کشاند. هەر مۆنادێک دەبێت لە ناخی خۆیدا لە تەواوی ژیانی گەردوون ئاگایی هەبێت. بەڵام چونکە رۆحی هەر مرۆڤێک مۆنادێکە، ئەو ئەنجام وەردەگرێت ((تێگەیشتنی سەربەخۆی هەرکەسێک بەیەکجاری هەرشتێک کە بۆ ئەو لەهەر زەمەنێکدا روودەدات لەخۆ دەگرێ)). ئەمە دەشێ زایەڵەیەکی لاواز لە هەندێ تیۆری دەروونناسی ئەمڕۆ بەرچاو بکەوێ، بەڵام راستەوخۆ لەگەڵ مەسیحیەتی ئەو سەردەمە لە ناکۆکیدا بوو. وەها هزرێک رۆژی دادوەری نەک تەنیا بێ پەیوەندی بەڵکو نادادپەروەری دەسازاند. ئەمە یەکێک لەو تیۆرانە بوو کە لایبنتز خۆپارێزانە سپاردیە چەکمەجەکەی خۆی.

هەموو ئەم مۆنادناسیە لەوانەیە بۆ ئێمە وەکو چیرۆکی پەریانی ئاشکرا بگاتە بلیمەت ئامێزی، هەروەکو بۆ بێرتراند راسلیش وابوو. ژمارەیەک هەڵەی ئاشکراشی هەیە. بۆنمونە چۆن دەکرێت جیهانی مادی لە شتی نامادی پێکهاتبێت؟ لایبنتز روونیدەکاتەوە کە ئەمە تەنیا ((رووکەشی)) ئەوانەیە. ئەم جۆرە چالاکیە فیکرییە بۆ هەستیاری ئەمڕۆ، کە لەگەڵ واقیعیەتە سەختەکاندا رونکردنەوەی زانستی زیاتری لەخۆگرتوە، دەبێتە مایەی نارەزایەتی. بەڵام مۆنادەکانی لایبنتز وێکچوویەکی سەرنجڕاکێشیان- ئەگەرچی بێ ئاگا- لەگەڵ

هەندێ لە رەگەزەکان لەسەر لێواری ئەندێشەی زانستی ئەمڕۆدا هەیە. ناوکی مادی ئەتۆمێک لە پێوانە لەگەڵ ئەندازەی ئەتۆمێک کە ئەوە لە خۆیدا جێبکاتەوە وەکو ئەندازەی دەنکەنۆکێکە لە کڵێسای کۆمەڵگادا. لە پاشماوەی ئەتۆمدا کەرەستەی زۆر بوونی نییە. بەگوزارشتێکی تر جیهان بە زاراوەی مادی ئێمە پێکهاتووە لە بڕێکی لەرادەبەدەری زۆری ((نامادی)). میکانیکی کوانتۆمیش(18) زۆربەیان لەگەڵا ئەو ئەلکترۆنیانەی کە لە مەدارەکانی دەوری ناوکی ئەتۆمی دەخولێنەوە وەها رەفتار دەکەن کە وەکو بڵێی تەواو شەپۆلگەلێکی بێ گەوهەری (مادی)ن. تەنانەت ناوەڕۆکی ناوکی ئەتۆمیش ئێستا بەچەندین ناوک وردکراونەتەوە کە زۆربەیان زیاتر شێوەیان لە وزە دەچێت تا مادە. لایبنتز هەڵبەتە لە ئاستی زانستی و ئاستی فیزیکی، بەڵگاندنی نەدەکرد. مۆنادەکانی ئەو بێ چەندو چوون میتافیزیکی بوون. ئەوەی سەیرە ئەمەیە کە فەلسەفە ئەقلانییە پەتیەکەی دەبوایە وێکچوونێکی سەیری بە تیوریزەکردنی ماتریالیزمی زانستی ئەمڕۆ هەبێت. بەراست ئێمە دەربارەی دنیا چەند دەزانین. چەند لەوە دەزانین بەهۆی شێوەی بیرکردنەوەمان داسەپێنراوە؟ لایبنتز گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە ئێمە سەر لە وردەکاری پێکهاتنی کۆتایی جیهان دەرناکەین. هەموو ئەوەی دەرکی پێدەکەین رووکەشەکەیانە. ئەفلاتون ئەم واقعیەتە کۆتاییەی لە دنیای ئەولادا بە مەتەڵۆک دانا. مۆنادەکانی لایبنتز لەوانەیە میتافیزیکی و بێ رەهەند بن بەڵام حاشا هەڵنەگرانە لە هەمان جیهانن. کوت و (پارچەدارن) و لە راستیدا ئەوانەن کە جیهانیان پێکهێناوە.

لێرەدا لایبنتز یەکێک لە قوڵترین پرسەکانی دەخاتەڕوو کە بەوجۆرە زانینی مرۆیی، چ لەرووی زانستی و چ لەرووی فەلسەفییەوە ئازار دەدات.

زانین لە جیهان بەتەواوی وابەستەیە بە کۆئەندامی زانینی هەستەکی ئێمەوە: هەستی بینین، بەریەککەوتن و جوڵان (دینامیکی) و بیستن و هتد. بەتایبەتی بینین. هەست و سۆزی ئێمە بۆ ئەم باوەڕەیە کە جیهان هەر ئەوەیە کە دەیبینین. بەڵام تەنانەت لێرەدا، لەوپەڕی دۆزراوەترین شێوەی تێگەیشتنی هەستەکی لەسەدەی رابردوو یان هەمان سەردەم بۆمان دەرکەوتووە کە هەندێ لایەن لە جیهان هەن کە توانای ((بینین)) یمان نیە. دەزانین لەهەر دوو کۆتایی شەبەنگی دیار هەندێ شت لەپشت سنوری توانای تێگەیشتنی چاوی ئێمەوە بوونیان هەیە. شەپۆلەکانی سەروو وەنەوشەیی و تیشکی ژێر سوور هەن، ئەوە با واز لە شەپۆلە رادیۆیی و تیشکە جیهانیەکان، و ئەم جۆرە بابەتانە بهێنین. هەموو ئەمانە تەنیا بە ئامێرە زانستیەکان دەتوانین بیانپێوین. بەڵام ئەم ئامێرە ناسکانەی پێوانەی زانستی بەمانایەکی زۆر مەبەستدار، تەنیا وەکو ئیدامەو بەردەوامی کۆئەندامی هەستەکی ئێمە کامڵبوون. ئەوانە لەرووی بابەتەوە جیا نین لە هەستی بینین و بەریەککەوتن و هەستەکانی ترمان. لەکوێ دەزانین کە واقعیەتی کۆتایی ((کە لەوێیە)) بۆ کۆئەندامی هەستەکی، مایەی تێگەیشتنە، یان تەنانەت بە درێژەکێشانێکی زۆر ئاڵۆز پێکهاتەی زانینمان مایەی تێگەیشتنیەتی؟ راستییەکەی ئەمەیە کە نازانین. واش دێتە بەرچاو ئەسڵەن رێگەیەکمان نییە بۆ زانینی ئەمەی مایەی تێگەیشتنە یان نا. هەموو ئەوەی ئێیدەگەین ئەوەیە کە کۆئەندامی هەستەکیمان توانای تێگەیشتنی ئەوەی هەیە. ئەمە چ وێکچوونێکە دەتوانێت لە واقیعیەتی کۆتایی بچێت کە هەستەکانمان بوروژێنێن؟

بەمانایەکی زۆر واقیعی، هەر وەڵامێک بۆ ئەم پرسە پێشبینی ناکرێت. فەلسەفەی ئەقڵگەرایانەی لایبنتز یەکەمین هەوڵی چاخی نوێ بوو بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسەی بەگوێرەی روونکردنەوەیەکی کۆمەڵگای

جیهان بوو. ((سیستم))ی ئەو لەکاتی خۆیدا ئیلهامی بە سیستەم سازانی گەورەی فەلسەفی بەخشی. بەڵام فەلسەفەی سەرەتایی دەبوایە سەرنجی زۆر نزیکتری بەشۆڕشی زاستی بدایە کە لەسەردەمی لایبنتزدا ئارادەیەک کەوتبوە جموجۆڵ. سیستەمی مۆنادناسی لایبنتز بەشێوەی خۆی وەڵامێکی فەلسەفی بۆ سیستەمی زانستی هەمەلایەنە بوو، کە نیوتن کەمتر لەسێ دەیە پێشتر بە دۆزینەوەی کێشکردن دایمەزراندبوو.

یاریبهر بەشێکی گرنگی تری لایبنتز بوو لەبواری لۆژیکدا. ئەمە یەکەمین پێشکەوتنی بەرچاوی لۆژیکە لەسەردەمی ئەرەستۆدا بەدەستهات. بەداخەوە لایبنتز زۆر ستایشی ئەرەستۆی دەکردو لەودا یەکێ لە هەموو شتزانانی تاک و تەرای بەرزتر لەخۆی بەدرێژایی مێژوو دەبینی. لایبنتز قبوڵیدەکرد کە پتر ئەو سکۆلاستیکەی سەدەکانی ناوەڕاست کە لە ئەرەستۆ وە وەرگیراوە ئێستا (لە دوای دوو هەزارە) شتێکی بێکەڵکە. بەڵام وەکو بڵێی بەئەرکی دەزانی ڕێز لە (لۆژیک)ەکەی ئەرەستۆ بنرێت. لەهەر شوێنێ کە ئەنجامگیرییەکانی جیاوازییەکی بنەڕەتییان لەگەڵ ئەرەستۆ دا هەبووایە چارەیەکی بەدەر لەم هەستە نەبوو کە شوێنێک لە بەڵگاندنەکەی ئەو دەبێت کەموکوڕییەکی شاراوە بێت، خاڵێکی جوان کە ئەو ئاماژەی پێ نەکردووە. کەسانی تر، جەخت ئاساتر ئەمەیان بەشتێکی بێمانا دەزانی. ئەوان باوەڕیانوابوو کە لەراستیدا ئەو ترسی لە تووشبوونی بەرپەرچدانەوەی باس و وتوێژێکی هەمەلایەنە هەیە، لۆژیکی ئەرەستۆ هێشتا فێرگەی فەرمی کڵێسا بوو. نکۆڵیکردنی لەوە کۆتایی بەتەمەنی کاری دیپلۆماسی ئەو دەهێناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و هزرییەکانیشی لەگەڵ شازادە خانمەکان و فەرمانڕەوایانی سەراپای ئەوروپا تێکدەدا.

بەهەر شێوەیەک بوو، لایبنتز وای بەباشزانی لۆژیکی خۆی بەفەرامۆشگای هەگبە گەورەکەی خۆی بسپێرێت کە تا سەدەو نیوێک دواتر بە نەدۆزراوەیی مایەوە. تا ئەوەی رۆژگارێک کەسانی تر هەندێک ((بەڵام نەک هەمووی) داهێنانە لۆژیکیەکانی ئەویان دۆزیبووەوە. لۆژیکی لایبنتز بەرهەمی باوەڕی زۆری ئەو بوو بۆ ئاوەزخوازی. هەروەها دەگەڕایەوە بۆ پرۆسەی ((زانینە گشتی))یەکەی کە ژێرخانی ئەو بوو. وەکو زانینی گشتی، لێرەشدا لایبنتز لەسەر ئەوە بوو کە گشترین چەمکەکان (لێکدراو)) ن. واتە پێکهاتووی ژمارەی بەدیهاتووی تێگەیشتنە بنەما بنچینەییەکانن. ئەو باوەڕیوابوو دەتوانرێت ئەوانە بەشێوەیەکی ((شکڵی)) لەگەڵ هێماکان یان ئەو سیمبولانەی کە نیشاندەری ناوەڕۆکەکانیان بێت، بەرچاو بکەوێت. ئەم کارە دەکرێت بەشێوەی خەتی چینی یان هیرۆگلۆفی میسری کۆنیش ئەنجامبدرێت. ئەم شێوەیە دەکرێت ((زمانی پیتە گشتیەکان)) دروستبکرێت. ئەو جۆرە زمانە نەک تەنیا بۆ هەمووان دەبووە مایەی تێگەیشتن، بەڵکو تێگەیشتنیشی بنەمایەکی هاوبەشی دەگەیاندە هەموو مرۆڤایەتی. زمانێکی گشتی بیرۆکەکان بوو کە لە روانگەی سەرنج بە زمانی گشتی ژمارەکاندا دەبووە پێوانە وەرگر. لە کاتێکیشدا کە ژمارەکان لە ژمێرەی ماتماتیکیەکاندا بەکاردەهاتن، هیرۆگلۆفەکانی لایبنتز دەکرا لە ((حسابی ژیری))دا بەکاربهێنرێت. لایبنتز پێشبینی دەکرد کە شێوازەکەی ئەو لە ئایندەدا بتوانێ زۆرێک لە نەریتە کۆمەڵایەتیەکانمان لە ناوردبینی تێکچڕژاویان بۆ رەفتاری ئاوەزخوازانەی نەگۆڕ بگۆڕێت. ((ئەگەر باس و گفتوگۆیەک بێتەپێش، پێویستی دوو فەیلەسوف بە مشتومڕ زیاد لە پێویستی دوو ژمێریار نابێت. چونکە ئەوەندە بەسە پێنوسەکانیان بخەنە دەستیانەوە، کاغەزەکانیان بخەنە بەردەمیان، و بەیەکتری بڵێن ((ئەگەر ویستیشیان هاوڕێیەک بە شایەتحاڵ

وەربگرن) ((وەرن حساب بکەین)). هەموو دۆسییە دادگاییەکان، وتووێژە کۆمەڵایەتیەکان، هەموو جۆرە مشتومڕەکان بە قازانج و ئاکامی کۆمەڵێک ماتماتیک دەبڕێنەوە. لەراستیدا تەنانەت دەتوانرێت وەڵامەکە بە ئامێری ژماردن ((حاسیبە))ش تاوتوێ بکرێت، تا نیشانی بدات هەڵەیەک لەکاردا نەبووە. بە گەڕاندنەوەی ئەم پرۆسانەش ئەم ئەگەرەش هەبوو کە لەروانگەی ژیرییەوە تاوتوێ بکرێت ئایا فڵان چەمکی لێکدراو پشتئەستورە بە بونیادی پتەوی چەمکە بنەمادارەکان یان نا. یان راستییەکەی لەرووی نەزانیەوە لەخۆگری گریمانەیەکی نا دروست بووە.

هەموو ئەم پرۆسانە لەخۆگری ((زمانی پیتە گشتییەکان))ی لایبنتز بوون کە ئەوانە، ئێستا گشتیان بە یەکەمین لۆژیکی هێمادار ((سیمبۆلی)) دەناسرێنەوە (هەرچەندە سەرچاوەی لۆژیکی سیمبۆلی ئەمڕۆ نەبوو، چونکە سەدو پەنجا ساڵ لە جانتای لایبنتزدا بەشاراوەیی مانەوە). بەداخەوە لایبنتز نەیتوانی زاڵ بێت بەسەر ئەو گرفتانەی کە دۆزەرەوانی سەربەخۆ ئایندەی ئەویان هەراسان کردبوو. لۆژیکی سیمبۆلیکی تا ئاستێکی زۆر بەهەمان شێوەی جەبر هەڵسوکەوت لەگەڵا سیمبۆلییە گشتیەکاندا دەکات. ((هەموو سێوەکان میوەن)) دەتوانرێت بەشێوەی ((هەموو ئەلفەکان (ب ن)) بەرجەستە بکرێت کە لە سیمبول دانەری لایبنتزدا بەشێوەی ((A, B)) دەنوسرێت. ئەو جەبرە لەتوانایدا نەبوو بەشێوەیەکی رەزامەند بە لێکدانەوە پارچەیی یان نەرێنییەکانەوە خەریک بێت. بەڵام درێژدادڕی، بایەخی پەتی لۆژیکی سیمبۆلی نیە، لە سەدەی دواتر لە بونیادی سەرەتای لایبنتز ئەم بەشە بووە خاوەنی رۆڵێکی بەرچاو لە فەلسەفەو هەروەها بووە بنەمای ماتماتیک. لە دەورانی سەدەی بیستەمدا خودی بێرتراند راسڵ لە هەوڵ و کۆششێکی بەرچاودا بەشدار بوو بە جێکردنەوەی ماتماتیک لەسەر بنەمای لۆژیکی پتەو.

(کۆششی بێهودە، ئەو جۆرەی کە دیار بوو). لە هەمانکاتدا هێزو وزەیەکی فەلسەفی زور لەپێناو زمانشیکاری لۆژیکدا خەرجکرا (خەرجیش دەکرێت). بەشی گرنگ لەم کارە بریتییە لە پارچە پارچەکردنی چەمکە لێکدراوەکان بۆ بەشە لێپێکهاتووەکانیان، رێک هەمان ئەوەی کە لایبنتز وەسیەتی کردبوو. هەوڵە بەلارێدا رۆیشتووەکەی لایبنتز بۆ کەمکردنەوەی تایبەتمەندی خواستە کۆمەڵایەتیەکان بۆ فۆرمۆلە لۆژیکیەکانی ئەمرۆش لەگەڵماندایە.

ویلیام، دۆکی گلوسسنەر(19) میراتبەری تاج و تەختی ئینگلتەرا لە ساڵی 1700 کۆچی دواییکرد. ئەم ژێهاتیە بەئاشکرا هاتەپێش کە گیورگ لودڤیگی هانۆڤەر میراتبەری ئەو بێت. گفتوگۆکانی نێوان لەندەن و هانۆڤەر دەستپێیکرد، و گیورگ لودڤیگ لەسەر ئەوە بوو کە سوود لە کارامەیی سیاسی و رەچەڵەکناسی بەرێوەبەری کتێبخانەکەی وەربگرێت کە رێزێکی زۆری لە کۆشکەکانی سەراپای ئەوروپادا هەبوو. سەرەنجام گفتوگۆکان لەگەڵ لەندەن بەسەرکەوتوویی کۆتایی پێهات، و گیورگ لودڤیگ بە میراتبەری تەخت و تاجی ئینگلتەرا ناسێنرا. لایبنتز لافی لێدەدا کە زیاتر ئەو هۆکاری ئەم سەرکەوتنە بووە، بەڵام لێکۆڵینەوەکانی دواتر وێنەیەکی جیاوازتری نیشاندا. وا دیار بوو لایبنتز ئەم گفتوگۆ ناسکانەی تێکدابێت، چونکە بەیارمەتی جاسوێکی سکۆتلەندی بەناوی کیر کراسلەندی چوبووە ناو پەیماننامە نهێنییەکانییەکانەوە.

لایبنتز ئێستا کاتە زیادەکانی خۆی بە سەردانی کۆشکەکانی دراوسێ بەسەردەبرد، کە توانیبووی چەندین پلەو پۆستیان بۆخۆی لێ بەدەستبهێنێ (هەموو کاتەکان و بەموچەی تەواوەوە). چەندین ساڵ بوو کە لێپرسراوی کتێبخانەی کۆمەڵەی ناوداری ولفنبوتل بوو، هەرچەندە وێڕای پێشنیارە یەک لەسەر یەکەکانی بەتایبەتی لەبەڕێوەبردنی هەریەک لە پلانەکانی بۆ

ڕێکخستنەوەی دووبارەی ئەو کۆمەڵە قەدەغەکرابوو. هەروەها، ئەکادیمیای زانستی ئەڵمانیا لە ئەنجامی نامەنوسینەکانی لەگەڵ سوفی شارلۆتی هەڵبژێردراو (شاژنی ئایندەی پروسیا) لە بەرلین دامەزرا. لایبنتز بەشێوەیەکی سروشتی ریزبەندی ناوەکانی دا کە خۆی وەکو یەکەمین سەرۆکی ئەو ئەکادیمیایە دانرا، بەڵام موچەکەی دڵتەنگی کرد. لەساڵی (1711) لەگەڵ پیتەری مەزنی(20) روسیادا چاویان بەیەکتری کەوت و پیتەر زۆر پێی کاریگەر بوو، کردیە راوێژکاری کۆشکی پروسیا. بەڵام لایبنتز بەبوونی ئەو هەموو پلەو پۆستەی و دەتوانین بڵێین بەشێوەیەکی پاوانکاری سەرگەرمی هەندێ مەسەلەی ناپەیوەندیدار بە ئەرکەکانی خۆیەوە بوو. ئەمەش جێگەی خۆشحاڵیە، چونکە وادیارە کاری ئەو لە بوارەکانی ماتماتیک و لۆژیکدا، کە بۆ ئەم قۆناغە دەگەڕێتەوە بەهایەکی بەردەوامتری هەبوو لە دۆزینەوەی رەوشێکی تازە بۆ جۆماڵی هەسێلەکانی کۆشک.

لە ساڵی 1712 دا لایبنتز لە هانۆڤەرەوە بەرەو ڤیەننا بەرێکەوت. لێرەدا سەرقاڵی خستنەڕووی هەندێک لە بیروڕاکانی خۆی بوو بۆ ئیمپراتۆر. لەوانە ئەم پێشنیارە بوو کە ئەو دەست بە سەرۆک لەکاربکێشێتەوە، ئیمپراتۆرە هەزار ساڵەکەی خۆی هەڵوەشێنێتەوەو لەگەڵا روسیاو فەرەنسادا تێکەڵی بکات. بۆ هیچ کەس، جگە لە لایبنتز، مایەی سەرسوڕمان نەبوو کە ئیمپراتۆر بە باشیزانی ئەم پێشنیارە لە بەرچاو نەگرێت- و لایبنتزیشی بە لەبەرچاونەگرتنی داخوازییەکەی بۆ بەرپرسێکی پایەبەرز لە سیستەمی بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆرییەتدا خستە سەرسامیەوە. لەم قۆناغەدا لایبنتز لە خزمەت لانیکەم پێنج کۆشکی جیاوازدا بوو، با نەشبێتە بێ ئینسافی، هەمیشە هانۆڤەری لەویستی خزمەتەکانی خۆی بە لەپێشتر دەزانی ((ئەگەر بتوانرێ ئەوانە بەخزمەت بزانرێت). هانۆڤەریش لەژێر کاریگەری ئەودا

مایەوە و واقوڕماوانە بەپێدانی موچەی بەڕێوەبەری کتێبخانەکە هەمیشە غاییەکەی بەردەوام بوو. ئێستا لایبنتز زیاد لە سی ساڵ بوو کە لەسەر مێژووی برونشڤیک لونبێرگ و هتد کاری دەکرد. لەماوەی ئەم قۆناغە درێژەدا پێدەچوو نوسینەوەی رووداوە مێژووییەکانی گەیشتبێتە سەدەکانی ناوەڕاست. بەڵام گیورگ لودڤیگ، پادشای داهاتووی ئینگلتەرا، کاتێک کە زانی مێژووی بنەماڵەکەی هێشتا دەبێت هەزار ساڵی تریش لەخۆبگرێت تا لە سەر تەختەی شانۆ دەربکەوێت، زۆر خۆشحاڵ نەبوو. لەراستیدا هەروەک یەکێک لە راڤەکاران باسیدەکات ئەوەی هانۆڤەرییەکان دەیانەویست هەر لەسەرەتاوە هیچ نەبوو جگە لە دەفتەرۆچکەیەکی بچووک نەبێت، کە بتوانن بۆ کاریگەری دانان لەسەر فەرمانڕەوا هاوتاکانیان دەستاودەستی پێبکەن. لە هانۆڤەرەوە چەندین نامەی هەڕەشە ئامێز بەرەو ڤیەننا بەرێکەوت، کە داوای گەڕانەوەی لایبنتزی دەکرد، سەرەنجام بەرپرسانی هانۆڤەر دەستیان بەهەنگاوی توند کردو موچەکەیان بڕی. بەڵام لایبنتز بەدڵکارییەوە سەرگەرمی داواکردنی پلەوپایە، هەوڵدان بۆ وەڕێخستنی کۆمەڵگەی زانستی (گومانبەرە بەسەرۆکایەتی کێ)، پێشنیارەکانی بۆ ئایندەی ئەوروپا، دەرئەنجامی توێژینەوە زمانناسییەکان، بینراوە موگناتیسیەکان لە سیبیریا و هتد بوو. لەدوای دوو ساڵ، ئەوکاتەی کە لایبنتز بیستی شاژنی ئینگلتەرا کۆچی دواییکردووە، دەستبەجێ لەوپەڕی ئەوروپاوە بەرەو هانۆڤەر تێی تەقاند، ئامادەیی هاوسەفەری سەرۆکەکەی بەرەو ئینگلتەرا- کە بێگومان سیستەمی تازەی پاشایەتی پلەو پایەکی بێ شوماری لەلابوو.

لایبنتز کاتێک گەیشتە هانۆڤەر زانی کە گیورگ لودڤیگ سێ رۆژ لەمەوبەر بەرەو ئینگلتەرا بەرێکەوتوە. بەڵام خزمەتکارەکەی ئەو کتێبدارە غاییەکەی لەبیرنەکردبوو کۆمەڵێک رێساو یاسای تایبەتی لەبارەی مژووڵیەکانی

ئەوەوە دەرکردبوو. لەمەبەدوا نەدەبوو مۆڵەتی چوونەدەرەوەی هانۆڤەر بە لایبنتز بدرێت. لەراستیدا واپێدەچوو ئەو لە کۆشکدا دەستبەسەرکرابێت. لایبنتزی داماو. هەرکەس بەرژەوەندی یان دەسەڵاتێکی هەبووایە بارگەوبنەی بۆ ئینگلتەرا تێک نابوو، لە هانۆڤەر تەنیا تڵپەو لیتەی کۆشک مابوونەوەو سوکایەتیان بە لایبنتز دەکردو ئەو ئێستا بۆتە بابەتی گاڵتەپێکردن. فەیلەسوفی لاوی تەڕپۆش کە سەردەمێک رازێنەرەوەی هۆڵەکانی پاریس و ڤیەننا بوو، ئێستا لە حەفتاساڵی نزیک دەبێـتەوە. زۆر چەماوە بەرێدا دەڕۆیشت و قەمور دەردەکەوت، بەڵام هەر پێداگر بوو لەسەر ئەوەی کە جلوبەرگی کەشخە بپۆشێ. بەداخەوە، بەهۆی رژدی لایبنتز ئەم جلوبەرگە زۆر لەبەرکراوانە لەئێستادا ستایڵەکەیان بەسەرچوو بوو. یەخە لۆچدار و کڵاوی پرچدارە لێوار رەشەکەی ماوەیەکی زۆربوو باویان نەمابوو، هەروەکو یەکێک لەپیاوەکانی کۆشک دەیگوت، لایبنتز وەکو ((ئاسەوارێکی کۆن)) وابوو.

تاج لەسەرنانی گیورگی یەکەم لە کاتی خۆیدا لە لەندەن ئەنجامدرا، و لایبنتزی هەمیشە گەشبین دەستیکرد بە ناردنی چەند پێشنیارێکی سەرەتایی دەربارەی ئەو لایەنانەی کە خۆی زیاتر ئەمادەکردنیانی دەزانی. وێڕای رابردوووەکەی لەبارەی کورتە مێژووی بنەماڵە، زۆر بەجدی پێشنیاریکرد کە وەکو مێژوونوسی ئینگلتەرا دابمەزرێت. بەڵام هیچ دەعوەتێک لە کۆشکی پاشایەتیەوە نەهات. لایبنتز لەناخەوە هەستی بە سوکایەتی دەکرد. بەڵام هەروەکو هەمیشە درێژەی بەکارەکەیداو کۆمەڵە زۆرکراوێکی زیاتری بۆ جانتاکەی خۆی بەرهەمهێنا. تەنانەت کورتە مێژووی برونشویک لونبێرگ ی تا ساڵی 1009 بردەپێش. ئەوسا، لە پاییزی 1716 دا تووشی دەردەمیران ی توند بوو، ناچار بوو بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لەسەر جێگە ئارام بگرێت. رۆژ بە رۆژیش لاوازتر دەبوو، سەرەنجام لە 14 نۆڤەمبەری 1716 دا کۆچی

دواییکرد. بەمەی کە جۆرج ((گیورگ)) ی یەکەم لە حاڵەتی چاوپێکەوتن لە یەکێک لە کۆشکەکانی نزیک بوو، نە ئەوو نە کەسێک لە کۆشکەکەی نەهاتنە بەخاکسپاردنەکەی لایبنتز. تاکە بەڕێکەری ئەو بۆسەر قەبران سکرتێرە وەفادارەکەی ئەکهارت بوو کە ماوەیەکی زۆر دوای ئەوە بووە یەکەمین بیرەوەری نووسی ئەربابە بێوێنەکەی. وێنەیەک کە ئەو دەیکێشێ لە پیاوێکی زۆرجار بیربڵاو، و تا رادەیەک سەیر، بوو کە باسی هیچ کەسی بەخراپە نەدەکرد. لەوانەیە تەنها چێژی ناوداری دەعوەتکردنی مناڵانی کۆشک بووبێت بە یاریکردن لەسەر فەڕشی ژوورەکەی، کاتێ دەیانەویست بڕۆن بەهەر یەکەیان شیرینیەکی چکۆلەی پێدەدان و ئەوسا لەکاتی دیاریکراوی خۆیدا دەگەڕایەوە لای کاغەزەکانی، کە شەوو رۆژ کاری لەسەر دەکردن، بەبێ ئەوەی کە لەسەر کورسییەکەی خۆی هەڵبسێت.

وتەی کۆتایی

لایبنتز یەکەمین فەیلەسوفی گەورەی ئەڵمانی بوو. هەروەها یەکەمین کەس لە هاونیشتمانیەکانی کە سیستەمێکی فەلسەفی هەمەلایەنی بەدیهێنا- کە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا بووە شتێکی شیاو و گرنگ. نەریتێک کە لەگەڵ لایبنتزدا دەستپێکرد، دەستپێکی پێرستێک بوو کە زۆربەی سیما فەلسەفیە دیارەکانی ئەم دوو سەد ساڵەی دوایی لەخۆدەگرێت. ئەم دەستنوسە لەخۆگری کانت، هیگڵ، شۆپنهاوەر، نیچە، ڤینگنشناین، و هایدگەرە.

لە درێژەی ئەم قۆناغەدا پرۆسەی هاوشێوە لەبواری مۆسیقاشدا بەرجەستەبوو، کە ئەڵمانیەکان ئەوەشیان تا رادەیەکی زۆر بە قەڵەمڕەوی خۆیان دەزانی. ئەمجارە پێرست لە باخ- ەوە دەستپێدەکات و لە مۆزارت و بتهۆڤنەوە دەگات بە ڤاگنەر. بۆ ئەم باڵادەستیە بەڵگەگەلێکی زۆر پێشنیار

کراوە. پەسەندترینیان پەیوەندی بە سروشتی هاوبەشی فەلسەفەو مۆسیقاوە هەیە. هیچکامیان دەربڕینێکی ورد لەبارەی ژیانی ڕۆژانەوە لەخۆناگرن، بەوجۆرەی کە لە ڕۆماندا بەرچاودەکەوێت.

ئەم ساڵانە ساڵانی دەسەڵاتی ڕوو لەزیادبوونی پرۆسیا بەسەر دەوڵەتانی بەدەر لەهاو ئەڵمانیا بوو. پۆست و بیرۆکراسی هەمەلایەنەی ئازادی دەربڕینیان بێ ئەندازە بە نەخوازراو دەزانی. زۆریک لە سیما هۆشمەندو ئەفرێنەرەکان کە مومکین بوو ڕۆمان بنوسن باشترینیان ببنە مۆزیکزان یان فەیلەسوف. ئەمانە زیاتر ئاشنایەتییان لەگەڵا ((کاری باشتر))دا هەبوو. هیچ کێشەو بەرەیەکی پێڕاگەیشتو ڕووبەرووی دۆخی مەوجودی بیرۆکراسیانە نابێتەوە. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا بەرهەمەکانی کانت لە سەردەمی پاشا فێردیکی مەزن قەدەغە بوو. بەڵام کاتێ کە بە جێگیرەوەکەی ((هیگڵ)) دەگەین، دەزانین فەلسەفە سیستەمیەکەی بەهەمان ڕادەی سیستماتیک شکۆ دەبەخشێتە دەوڵەتێک. دەزانین کە ئەم سیستەمە، هاوچەرخانی هیگڵ، شۆپنهاوەری خستەبەر بای سەرکۆنەکردن. بەڵام شۆپنهاوەر تەنیا سیستەمی فەلسەفی هیگڵی سەرقاڵکرد بەکێشەوە، نەک سیستەمی دەوڵەتێک. ئەو لە دیدگا سیاسیەکانیەوە زۆر بە کۆنەپارێزی مایەوە، فەلسەفە ڕەشبینانەکەشی بەتەواوی تا دواهەمین ساڵانی ژیانی بایەخی پێنەدرا.

فەیلەسوفێکی گەورەی ناباوی تری سەدەی نۆزدەهەمی ئەڵمانیاش تا ڕادەیەکی زۆر هەمان چارەنووسی هەبوو. لە کۆتاییەکانی ئەو سەدەیەدا، نیچەش لەسەردەمانی تەمەنی خۆیدا تا ڕادەیەک بەشێوەیەکی باش بایەخی پێنەدرا، زۆربەی تەمەنی خۆشی دوور لە نیشتمان بەسەربرد. تەنیا ئەوکاتەی کە تووشی شێتی بوو گەڕایەوە بۆ ئەڵمانیاو لەوێ بۆ تەواوکردنی قۆناغەکانی تەمەنی بە خەستەخانەی دەروونی سپێردرا.

ئەمجۆرە هەڵسوکەوتەی ئەڵمانیا لەگەڵ فەیلەسوفەکانیدا لەسەدەی بیستەمیشدا دەنگیدایەوە. ڤیتگنشتاین بەپێچەوانەی پێشینانی خۆیەوە یەهودییەکی ڤیەننایی بیرئاڵۆز (بەو مانایەی کە لەهەمان شارو هەمان ئاینی هاوچەرخی خۆی، فرۆید) بوو. ئەویش زۆربەی سەردەمانی ژیانی دوور لە نیشتمان و وانەبێژی لە کامبرێجی ئینگلتەرا بەسەربرد. لەهەمانکاتدا سیمایەکی تری گەورەی فەلسەفەی ئەڵمانیا، هایدگەر، لەکاری وانەبێژی لە فرایبۆرگی ئەڵمانیا مایەوە. ئەویش وەکو هیگڵ پشتگیری لە دەوڵەتی هەڵبژارد، هەرچەندە ئێستاکە تۆتالیتاریزمی توندی دەسەڵاتی پرۆسیا جێی بۆ خەیاڵپڵاوییە نەژادپەرستانە دیکتاتۆرییەکەی هیتلەر کردبۆوە. بەزەحمەت دەتوانرێ بێهێنینەپێش چاومان فەیلەسوفێکی دڵکار بەو شتە بێکەڵکانەوە هاودەنگ بێت، بەڵام لەبارەی هایدگەرەوە وادەردەکەوێت کە ئەمە زیاتر بەهۆی بێ ئاکاری و بەرزەفڕی پیشەییەوە روویدابێت. خودی فەلسەفەی هایدگەر رێگە بە لێکدانەوەی هەمەچەشن دەدات. ئەم شیکردنەوانە لە ئێگزیستانسیالیزمی سارتەرەوە بگرە تا پێکهاتەخوازی فۆکۆو دریدا (پێویستە هەندێ پێکهاتەی ((ڕەمەکی)) فاشیزمیشی بۆ زیاد بکرێ) دەگرنەوە. بەهەموو شێوەیەک وادەردەکەوێت بە هایدگەر لقێک لە رسکی گەورەی ئەڵمانی، کە بە لایبنتز دەستیپێکردبوو، کۆتایی پێهاتبێ. ئێستا لقە تازەکانی ئەو لە شوێنەکانی تری ئەوروپا بنجیان داکوتاوە، کە لەوێ شکۆفەی پێکهاتەخوازییەکی سەیرو نامۆیان بەعەتر و بۆی فەرەنسی داوە.

لقەکانی تری رسکی ئەڵمانی لە فەلسەفەدا، کە نوێنەرەکەی ڤیتگنشتاینە، لە بیابانەکانی زمانشیکاری دا بەکۆتا گەیشتوە. بۆ پەیڕەوانی ڤیتگنشتاین، مەسەلە گەورەکانی فەلسەفە بەشێکی نەزۆر زیاد لە هەڵە زمانەوانیەکان کەمکراونەتەوە. لایبنتز لەوانەیە هەڵەیەکی زۆری لەتەمەنی خۆی و بگرە لە فەلسەفەکەی خۆیشیدا کردبێت، بەڵام خۆشبەختانە ئەمانە زۆر سەرنجڕاکێشتر

بوون له هەڵه زمانەوانیە پەتییەکان.

له نوسینەکانی لایبنتز

مۆناد، ئەوەی که لێرەدا قسەی لێوە دەکەین شتێک نیه جگه له گەوهەرێکی ساده که له پێکهاتەکاندا هەیە، ساده واتە پارچەدار نیه.

گەوهەرە سادەکان دەبێت هەبن، چونکە پێکهاتەکان هەن، چونکە پێکهاتە شتێک نیه جگه له کۆمەڵێک یان کەڵەکەبوونێک له سادەکان.

لەو شوێنەی که کوت و پارچە نەبێت، نه ڕەهەند ڕەخساوە، نه فۆڕم، نه دابەشبوون. و ئەم مۆنادانە ئەتۆمە ڕاستینەکانی سروشت و بەکورتی پێکهاتەی ((سەرەتایی)) هەموو شتەکانن.

مۆنادناسی، بەشەکانی3¯1

مۆناد ناکەوێتە بەر مەترسی پارچە پارچەبوون و بۆئەوەی که وەکو گەوهەرێکی ساده بتوانێت له پرۆسەی سروشتدا لەبەریەک هەڵبوەشێتەوە، ڕێگەیەکی گونجاو بوونی نیه.

هەربۆیە، بۆ ئەوەی که گەوهەرێکی ساده بتوانێت له پرۆسەی سروشتدا دەستپێبکات ڕێگەیەک بوونی نیه، چونکە ناتوانێت له هیچ پێکهاتەیەک دروست ببێت.

بەمجۆرە دەتوانرێت بوترێت مۆنادەکان تەنیا دەتوانن هەموو بەیەکجار دەستپێبکەن و کۆتاییان بێت، بەدەربڕینێکی تر تەنیا دەتوانرێت بە خوڵقاندن دەستپێبکەن و بەوێرانکردن کۆتاییان پێ بێت، بەوجۆرەی پێکهاتە به پارچە دەست پێدەکات و کۆتایی پێدێت.

مۆناد ناسی بەشەکانی6¯4

رێگەیەک نیە بۆ روونکردنەوەی ئەوەی کە مۆنادێک چۆن دەتوانێت لە ناخی خۆیدا بەهۆی شتێکی تری ئەفرێنراوەوە بگۆڕێت، چونکە زەحمەتە بتوانرێت شتێک لەناویدا بگوێزرێتەوە و یان دەستپێکی هەرجۆرە بزوتنەوەیەکی ناوەکی وێنا بکرێت و بزوتنەوەیەکی ناوەکی لەوجۆرە ناتوانێت دەستپێبکات، ئاراستەکە روو لەوە، زیاد یان کەم دەکات، بەوجۆرەی کە لە پێکهاتەکاندا روودەدات، دەتوانرێت گۆڕان لەنێوان پارچەکاندا رووبدات. مۆنادەکان پەنجەرەیان نیە کە شتێ بتوانێ بچێتە ناویەوە یان لێی بێتە دەرەوە.

مۆناد ناسی بەشی7

هەقیقەتە سەرەتاییەکان، کە بەهۆی ئاگامەندییەوە زانراون، دوو جۆرن. یان هەقیقەتە ژیرییەکانن یان هەقیقەتە واقیعیەکان. هەقیقەتە ژیرییەکان پێویستن. واتە ناتوانرێت نکۆڵیان لێبکرێت. دژایەتیکردنیان ئەستەمە. هەقیقەتە واقیعیەکان شیاون. واتە دژایەتیکردنیان شیاوی رەخسانن. هەقیقەتە سەرەتاییەکانی ئەقڵ ئەوانەن کە من بەناوی گشتی ((ئەم وەک ئەوی)) ناو دەبەم، چونکە ئەوان تەنیا شتێکی (تاک) بەشێوەی جیاواز دەردەبڕن، بەبێ ئەوەی کە شتێک فێری ئێمە بکەن. نمونە ئەرێنیەکانیان لەمجۆرەن: ((هەموو شتێ ئەوەیە کە هەیە))، ((ئەلف ئەلفە، ب ب))یە، لاکێشە یەکسانە بە لاپاڵوی لاکێشە)).. ئێستا دەگەین بە (ئەم وەک ئەوی) نەرێنی، کە نە پەیوەندییان بە بنەمای لێکدژییەوە هەیە، نە بە بنەمای لەیەکنری نەچووەکانەوە. بنەمای لێکدژی بەشێوەیەکی گشتی ئەمەیە: راڤەکە یان راستگۆیە یان درۆزن...

کۆی بەرهەمەکانی، ج پێنج 343

بیرکردنەوەی ئێمە پشتی بە دوو بنەمای گەورە بەستوە: بنەمای لێکدژی(پارادۆکس)، کە هەمان بنەمای لەیەکنری چووەکانە... و دووەم بنەمای هۆکاری بەس بوو، کە لەسەر بنەمای ئەوە دەڵێین هیچ واقعیەتێک ناکرێت بێنەدی یان بوونی هەبێت، و هیچ راڤەیەک ناتوانێت راسنگۆ بێت مەگەر هۆکاری بەس بوو بۆ ئەوەی کە دەبێت بەوجۆرە بێت نەک بەدەر لەمە، بوونی هەبێت، هەرچەندە لە زۆربەی بوارەکاندا بەڵگەکان ناتوانن بۆ ئێمە زانراوبن.

مۆنادناسی، بەشەکانی سەرەتا

لەبارەی راڤەی یەک بەخستنەسەری دوو دەبێنە سێ- ئەمە تەنیا پێناسەی دەستەواژەی سێ یە. راستە کە ئەمە راڤەیەکی شاراوەی لەخۆگرتووەو ئەو ئەمەی کە بیرۆکەکانی ئەم ژمارانە رەخساون. ئەمە لێرەدا بە ئاگامەندی دەزانین، لەم رووەوە دەتوانین بڵێین پێناسەکان، کاتێ کە شیاوی ئەوان بێ ناوبژیوان بەڵگەنەویستە، لەخۆگری زانیاری ئاگامەندین.

مۆنادناسی، بەشەکانی والاکەر

بەتەواوی راستە کە بڵێین ژمارەی شتەکان بێکۆتاییە. واتە هەمیشە شتگەلێک زیاد لەوەی کە دەتوانین دەستنیشانی بکەین بوونیان هەیە. بەڵام بەئاسانی دەتوانرێت بسەلمێنرێت ژمارەی ناکۆتایی، هێڵی ناکۆتایی، یا هەر ئەندازەیەکی ناکۆتایی تر، ئەگەر ئەمانە وەکو هەموو راستییەکان لەبەرچاو بگرین، بوونیان نیە... بەدەربڕینێکی ورد ناکۆتایی هەقیقی تەنیا لە رەهادا بوونی هەیە کە بەسەر هەر پێکهاتەیەکدا لەپێشەو لەزیادبوونی پارچەکان پێک نەهاتووە. ئەندێشەی کۆتایی و ناکۆتایی تەنیا جێگەیەکی گونجاوە کە

برِێک یان زۆرینە بوونی هەیە. ناکۆتایی راستینە ((گۆڕان))ێک نیە: رەهایە. لەراستیدا بەوردی لەگەڵ گۆڕانی ئەودایە کە خۆمان سنوردار دەکەین و کۆتایی پێک دەهێنین.

تێزە تازەکان لە تێگەیشتنی مرۆیی، بەشی 17

هەر مۆناد (یان گەوهەر)ێک شتێکی لە بێکۆتاییدا هەیە، چونکە لەخۆگری هۆکاری خۆیەتی: خودا. واتە دۆخێک لە هەموو شت زانی و هەمە توانایی لەودا هەیە. چونکە لە تێگەیشتنی تەواوی هەموو گەوهەرێکی تاکدا، تێکڕای هەڵگیراوەکانی ئەو چ زەروری و چ ژێهاتی، و هەروەها رابردوو ئێستاو ئایندەی ئەوی جێکرنۆتەوە. هەموو مۆناد (یا گەوهەرێک) گشت گەردوون (هەمگەل) بەپێی پێگەو لایەنی خۆی دەردەبڕێت، چونکە شتەکان بۆ ئەو دەگەڕێنەوە. کەواتە پێویستە هەندێ لە هەستەکانمان، بەهەر رادەیەک کە رۆشن و روون بن، بە ئاڵۆزی بمێنینەوە، چونکە لەخۆگری ئەوشتانەن کە بێکۆتان.

کۆی بەرهەمەکانی، چ دوو، 311

چەمکی هەماهەنگی پێشووی بونیاد لە چەمکی مۆناد (یان گەوهەر) ئەنجام دەدرێت. چونکە بنەمای ئەمە، ئایدیای هەر مۆناد (یان گەوهەر)ێک لەخۆگری هەموو ئەوانەیە بۆی روودەدات... بەراستی ئەمە پەرجویەکە لە سیستەمی بنەڕەتی هەماهەنگی پێشوەخت. بەڵام ئەمە تەنیا لەسەرەتادایە، کە خودا دەچێتە ناویەوە. لەدوای ئەوە هەر شتەو رێگەی خۆی لە دیاردە سروشتیەکاندا بەپێی یاسا رۆحی و جەستەییەکان، تەی دەکەن... ئەمە گریمانەیە , دڵخوازانە نیە، هەرچەندە ناتوانرێت ئەوە بەشێوەیەکی پێشوو

بسەلمێنرێت.

کۆی بەرهەمەکانی، چ سێ، 144

فەلسەفەی من... لەخۆیدا کامڵ نیە، و بانگەشە ناکەم بۆ هەرچیەکی کە کەسانی تر بیریان لێکردۆتەوە دەتوانن بەڵگە بهێننەوە، بەڵگەیەکم هەیە... بە بڕوای من زۆربەی سیستەمە فەلسەفیەکان بەشێوەیەکی گشتی لەوەی خوازیاری راستی و دروستی ئەون، راستن بەڵام نەک لەوەی خوازیاری نەبوونی راستی و دروستی ئەو بن.

کۆی بەرهەمەکانی، نامەکان

باش دابەش دەبێت بۆ سەرڤانی، بەچێژ، و بەسوود. بەڵام بە باوەڕی من لەبنەڕەتەوە هەرچیەک بێت دەبێت لەخۆیدا بەچێژ بێت، یان بەشتێکی تر کۆتایی بێت کە هەستێکی بەچێژمان دەداتێ. واتە باش یان چێژبەخشە یان بەکەڵک. سەرڤانی بۆخۆی برینییە لە یەک چێژی دەروونی.

تێزە تازەکان لە تێگەیشتنی مرۆیی بەشی 20

مێژووی رووداوە گرنگەکانی فەلسەفە

سەدەی شەشەمی (پێش زاین): سەرهەڵدانی فەلسەفەی خۆرئاوا بە ئەندێشەکانی تالیس مەڵتی

کۆتایی سەدەی (پ.ز): مردنی فیساگۆرس.

399 (پ.ز) : سوقرات لە ئەسینا فەرمانی مردنی بەسەردا دەسەپێنرێت.

387 (پ.ز) : ئەفلاتۆن ئەکادیمیاکەی خۆی کە بەیەکەمین زانکۆ دەژمێردرێت لە ئەسینا دادەمەزرێنێت.

335 (پ.ز) : ئەرەستۆ قوتابخانەی لیسیۆم لە ئەسینا بنیاتدەنێ کە دەبێتە رکابەری ئەکادیمیا.

324 (ز) : ئیمپراتۆر ((کۆنستانتین)) پایتەختی ئیمراتۆریەتی رۆما دەگوازێتەوە بۆ شاری بیزەنتە.

400 : قەشە ئاگۆستین کتێبی (دانپیانانەکان)ی خۆی دەنوسێ، فەلسەفە لە خوداناسی مەسیحیدا دەبێتە شتێکی ئەستەم.

410 : رۆخانی ئیمپراتۆریەتی رۆما بەدەستی بەربەرییەکان.

529: داخستنی ئەکادیمیای ئەسینا بە فەرمانی ئیمپراتۆر پۆستینین، کە ئەمەش نیشانەی کۆتایی چەرخی حیکمەتی یۆنانی و سەرەتای چەرخی تاریکی بوو.

ناوەڕاستی سەدەی سیانزەهەم: تۆماس ئەکویناس باسەکەی خۆی لەسەر ئەرەستۆ دەنوسێ. سەردەمی فەلسەفەی قوتابخانەی (سکۆلاستیک).

1453 : روخانی بیزەنتی بەدەست تورکەکان، کۆتایی سەردەمی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی.

1492 : کریستۆف کۆلۆمبس دەگاتە ئەمریکا. سەردەمی رێنسانس لە شاری فلۆرەنسا و سەر لە نوێ ژیانەوەی رێنماییە یۆنانیەکان.

1543 : کۆپەرنیکۆس کتێبی (دەربارەی سوڕانەوەی هەسارە ئاسمانیەکان) بڵاوکردەوە و لەڕووی ماتماتیکیشەوە سەلماندنی کە زەوی بە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە.

1633 : کەنیسە گالیلۆی ناچارکرد کە بە فەرمی نکوڵی لە تیۆری سەنتەربوونی خۆر بکات.

1641 : دیکارت (رامانەکان)ی خۆی بڵاودەکاتەوە. دەستپێکی چاخی فەلسەفەی مۆدێرن.

1677 : کتێبی (ئاکار)ی سپینۆرا لە دوای مردنی، مۆڵەتی بڵاوکردنەوەی دەدرێتێ.

1687 : نیوتن کتێبی (بنەماکان) بڵاودەکاتەوە و تیایدا بە ناسینی چەمکی (کێشکردن)ەوە خەریک دەبێت.

1689 : لۆک (نامیلکەیەک دەربارەی تێگەیشتنی مرۆڤ) بە چاپدەگەیەنێ.

دەستپێکی سەردەمی فەلسەفەی ئەزمونگەرایی.

1710 : بیرکلی کتێبی (بنەمای زانستە مرۆییەکان) بڵاودەکاتەوە و ئەزمونگەری دەگەیەنێتە سنوری تازەتر.

1716 : مردنی لایبنتز

1739–1740 : هیوم (نامیلکەیەک لەبارەی سروشتی مرۆییەوە) بڵاودەکاتەوە و ئەزمونگەرایی تا رادەیەکی لۆژێکی تر دەباتە پێش.

1781 : کانت کە لە خەوی دۆگماتیکی خۆی بە ئاگاهاتۆتەوە بە یارمەتی هیوم کتێبی (رەخنەی ئەقڵی پەتی) بڵاودەکاتەوە. سەردەمی شکۆداری میتافیزیکی ئەڵمانیا دەستپێدەکات.

1807: شۆپنهاوەر کتێبی (جیهان وەکو ئیرادە و وێناکردن) بڵاودەکاتەوە و فەلسەفەی هیندی لە میتافیزیکای ئەڵمانیدا دەخاتەڕوو.

1889: نیچە بە راگەیاندنی ئەم بابەتەی کە (خودا مردووە) لە شاری تۆریت دووچاری شێتی دەبێت.

1921: ڤینگنشتاین (پەیامی لۆژیکی - فەلسەفی) خۆی بڵاودەکاتەوە و بانگەشەی ئەوە دەکات کە تیایدا گەیشتۆتە دوا رێگە چارەی مەسەلە

فەلسەفیەکان.

دەیەی 1920: ئەڵقەی ڤیەننا، برەویدا بە پۆزیتیڤزمی لۆژیکی.

1927: هایدیگەر کتێبی (بوون و کات) چاپدەکات، کە باس لە جیابوونەوەی فەلسەفەی شیکاری و فەلسەفەی ئەوروپایی دەکات.

1943: سارتەر بە بڵاوکردنەوەی کتێبی (بوون و نەبوون) هزرەکانی هایدگەر تەواو دەکات و فەلسەفەی بونگەرایی دەخاتەڕوو.

1953: بڵاوبوونەوەی کتێبی (لێکۆڵینەوەی فەلسەفیەکان) ی ڤینگنشتاین لە دوای مردنی لوتکەی سەردەمی زمانشیکاری.

رۆژمێری ژیانی لایبنتز

1646/ لەدایکبوون لە لایپزیگ ی ئەڵمانیا

1652/ مردنی باوکی

1661/ چوونی بۆ زانکۆی لایپزیگ بۆ خوێندنی ماف لە تەمەنی چوارده ساڵیدا.

1666/ وەرنەگیرانی لە پلەی دکتۆرای ماف لە لایپزیگ بەهۆی تەمەنەوە. وەرگرتنی دکتۆراکەی لە زانکۆی ئالتدۆرف ی نۆرنبێرگ.

1667/ دامەزراندنی لە کۆشکی ئۆسقۆف ماینتس.

1672/ ناردنی بۆ پاریس بەمەبەستی کاری دیپلۆماسی لە کۆشکی لویسی چواردەهەم.

1675/ تەواوبوونی کۆتایی (حاسیبە) پێشکەوتووەکەی. دۆزینەوەی بیردۆزەی ژمێرەیی (بەبێ ئەوەی ئاگاداری ئەوەبێت کە نیوتن بەرلەو، ئەمەی دۆزیوەتەوە).

1676/ وەرگرتنی پلەوپایە لە کۆشکی دۆکی هانۆڤەر و دیداری سپینۆزا لە هۆڵەندا لەسەفەر بۆ ئیش وەرگرتن لە هانۆڤەر.

1680/ مردنی دۆکی پیری هانۆڤەر و جێگرتنەوەی براکەی، کە حەزیدەکرد هەڵبژێردراوی هانۆڤەر بێت.

1685/ لایبنتز راسپاردەی لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی مێژووی بنەماڵەی هانۆڤەر بەمەبەستی دەستەبەرکردنی هەڵبژاردنی دۆک، وەردەگرێت.

1692/ دۆکی هانۆڤەر، زیاتر بەهۆی هەوڵەکانی لایبنتزەوە هەڵدەبژێردرێت.

1698/ هەڵبژێرداوی هانۆڤەر دەمرێت و کوڕە بێ دەربەستەکەی (گیورگ) جێگەی دەگرێتەوە.

1700/ لایبنتز دەبێتە یەکەمین سەرۆکی ئەکادیمیای نوێی زانستی پرۆسیا، کە هەوڵێکی زۆریدا بۆ بونیاتنانی.

1714/ هەڵبژێردراوی هانۆڤەر دەبێتە پاشای ئینگلستان و سەفەر بۆ لەندەن دەکات و لایبنتز بەجێدەهێڵێت. لایبنتز سەرەنجام مۆنادناسی بڵاودەکاتەوە کە گەڵاڵەی گشتی سیستەمی فەلسەفەکەیەتی.

1767/ مردنی لایبنتز لە هانۆڤەر.

دەقی پێشنیارکراو بۆ خوێندنەوە

(E. J. Aiton, Leibniz: A biography (hilger, 1985

ئەمە تاکە ژیاننامەی بێکەموکوڕییە بە زمانی ئینگلیزی لە ژیانی فرە هەمەچەشنی لایبنتز. گەڕان بۆ ئەو لە کتێبخانەی زانکۆکان و کتێبخانە جێ بڕواکان، کارێکی نایابە.

Nichilas Jolley, ed., the Cambridge companion to Leibniz .((Cambridge university press, 1994

چەند نامیلکەیەک بۆ خوێنەری ناپسپۆڕ لە پسپۆڕ لە رەهەندە جیاوازەکانی فەلسەفەی لایبنتز.

Gottfried Willelm Leibniz, philosophical papers and letters .((kiuwer, 1976

ئەم بەرهەمە باشترین هەڵبژاردەی بەرهەمە پڕ قەوارەکانی لایبنتزە، زۆربەیان تا ماوەیەکی زۆر لەدوای مردنی لە جانتاکەیدا مانەوە.

Gottfried Willelm Leibniz, philosophical writings, G. H. R. (Parkinson, ed. (everyman, 1990

هەڵبژاردەیەک لەبەرهەم و نوسینە هەرەباشەکانی ئەو، لەوانە مۆنادناسی.

Bertrand Russell, A critical Exposition of the Philodophy .(of Leibniz (routledge, 1993

ئەم بەرهەمە کلاسیکە بەرچاو رونترین و لەوانەیە گەنگەشە هەڵگرترین رەخنەی لایبنتز بێت.

سەرچاوە:

اشنایی با لایبنتس. بل استراترن. ترجمةی فریدون فاطمی. نشر مرکز. جاب اول 1387

پەراوێزەکان:

1- داشۆرین: لەئاو هەڵکێشان، رێورەسمی تایبەتی هەندێک ئاین (وەک ئاینی مەیسحی) بۆ باوەڕهێنانی کەسێک کە لەگەڵا شۆردن یان نمایشی شۆردنیدا هاوڕێیە.

2- وایمار: (weimar) شارێکی فەرهەنگییە کە دەکەوێتە ناوجەرگەی ئەڵمانیا لە ویلایەتی تورینگن. بەهۆی دامەزرانی کۆماری وایمار (1919-

1933) خاوەن بایەخێکی مێژووییە.

3- زێڕاوکێشی: وشککردنی ئاوی زۆنگاو. کاری دروستکردنی زێوار.

4- ئەڵمانیای ئەو سەردەمە دابەشکرابوو بۆسەر چەند شالیارێکی سەربەخۆ، کە حەوت دانەیان لە هەڵبژاردنی ئیمپراتۆری ئەڵمانیادا مافی دەنگدانیان هەبوو.

5- مینگ: ئیمپراتۆری مینگی مەزن: بنەماڵەی پاشایەتی چین لەساڵی 1368 تا ساڵی 1644 زاینی بوو. کە لەدوای رووخانی سیستەمی پاشایەتی مەغۆلەکان دامەزرابوو.

6- روکوکو: بەفەرەنسی(Rococo) زاراوەیەکە لەمێژووی هونەردا بۆ وەسفکردنی هونەری جوانکاری لەبوارەکانی تەلارسازی و نیگارکێشان و پەیکەرسازی و ....هتد. ئەم زاراوەیە سەرەتا لەلایەن پیر- موریس کی لەساڵی 1797 لەپێکهاتەی دەستەواژەی فەرەنسایی(rocaille) و دەستەواژەی ئیتالی (baroco) وە دروستبووە.

7- راین: رووبارێکە لە وڵاتی ئەڵمانیا.

8- سەرئۆسقۆف: پلەیەکی بەرزتر لە قەشە. کاردیناڵیشی پێدەوترێت. پلەیەکە لە کڵێسای کاسۆلیک.

9- دۆشس: ژنی دۆک.

10- ببیج:

11- دۆک نشین: زاراوەیەکە وەکو میرنشین. سنوری دەسەڵاتدارێتی دۆک.

12- دەربار: کۆشکی پادشاو ئیمپراتۆر.

13- کتێبدار: بەکەسێک دەوترێت کە کاری کتێبخانە بکات وەک: بەرێوەبردن و ریزبەندی و پێرستکردن و ....هتد. هاوشێوەی زاراوەی

دوکاندار، سەرمایەدار.

14- بەردی فەیلەسوفان: ئەنێک بووە کەبەهۆیەوە ئەنی کەم بایەخیان دەگۆڕی بۆ ئەنی پڕ بایەخ. ئەم ئەنە بێگومان بەرد نییە. بەڵکو شتێکە وەکو بەرد رەقەو وەکو مۆم نەرمە، ئامرازێکی ئەفسوناوییە لە کیمیاگەریدا.

15- ئالزاس (بەفەڕەنسی Alsace) یەکێک لە 26 دەڤەرەکەی فەرەنسایە کە کەوتۆتە خۆرهەڵاتی ئەم وڵاتەو لەسەر سنوری ئەڵمانیاو سویسرایە.

16- وێڵفینبوتلا: (بەئەڵمانی wolfenbuttel) دەکەوێتە ویلایەتی نیدێرزاکسین لە ئەڵمانیا.

17- لیسبۆن: پایتەختی وڵاتی پورتوگالە.

18- میکانیکی کوانتۆم: لقێکە لە زانستی فیزیک کە باس لە فیزیکی لە ئەندازەی نانۆدا دەکات.

19- گلوسسنەر:

20- پیتەری مەزن:(1672-1725) پادشای روسیا بوو کە روسیای ئێزاری لە حاڵەتی هێزێکی ناوچەییەوە کرد بە هێزێکی گەورەی جیهانی و ئیمپراتۆریای روسیای دامەزراند.

لایبنتز
مەزنترین بیرمەندی فرەلایەن

برایان ماگی

لە فارسییەوە: ڤارین عەبدولڕەحمان

لایبنتز لە رووی لۆژیکیەوە پرسە فەلسەفیەکانی بۆ دوو گروپ دابەشکرد: راستییە ئەقڵیەکان و راستیە ئابژێکتیڤەکان. ئەم جیاکارییە، تاوەکو ئێستاش رۆڵێکی گرنگ لە فەلسەفەدا دەبینێت.

گوتفرید ڤیلهێلم لاییبنتز (1646–1716) مرۆڤێکی ئێجگار بلیمەت بوو، تەنانەت لە پلەی فەیلەسوفێکی مەزندا بوو. ئەو بەدەر لە نیوتن بیردۆزی ژمێرەکانی (ئەنتیگراڵ و دیفرانسێل)ی دۆزیوەتەوەو بەرلەویش بڵاویکردۆتەوە، هەرچەندە نیوتن بەرلەو ئەم بیردۆزەی دۆزیوەتەوە. کەچی ئێستا ماتماتیکزانان سود لە سیستەمی ژمارەنوسی لایبنتز وەردەگرن نەک نیوتن. ئەو سەرەتا چەمکی وزەی جوڵە ناساند و لۆژیکی ماتماتیکی داهێنا، ئەگەرچی ئەوەی بڵاونەکردەوە، ئەگەر بڵاوی بکردبایەتەوە، بەکارهێنانی ئەم بابەتە سەدەو نیوێک زووتر دەستی پێدەکرد. هەروەها لایبنتز هەم یەکێک بووە لە مەزنترین ماتماتیکزانەکانی هەموو سەردەمەکان و هەم یەکێک لە کاریگەرترین فەیلەسوفەکان بوو.

ئەو کوڕی مامۆستایەکی فەلسەفەی ئاکار بوو لە زانکۆی لایپزیگ. رەفتارو زیرەکی لەقۆناغەکانی خوێندنیدا هێندە سەرسامکەر بوو کە لە بیست و یەک ساڵیدا پێشنیاری کورسی مامۆستای زانکۆیان بۆ کردووە، بەڵام قبوڵی نەکردوە، چونکە دەیەویست ساردی و گەرمی دنیا تاقی بکاتەوە. زۆربەی تەمەنی خۆی لە کاروباری میریدا وەک کارمەندی کۆشکی پاشا، دیپلۆمات، بەرێوەبەری کتێبخانە و مێژوونوسی بنەماڵە لە خزمەت چەند

نەوەیەکی یەک بەدوای یەک لە دۆکەکانی هانۆڤەر دا بردۆتە سەر کە یەکێک لەوانە بەرێکەوت بووە پادشای ئینگلتەرا: شا جۆرجی یەکەم. لایبنتز لەم بەرپرسیارێتە جۆر بە جۆرانەدا سەفەرێکی زۆری کرد و هەر ئەم سەفەرانەش هاوکات لەگەڵ ئەو نوسینانەی کە بڵاوی دەکردنەوە، ئەوی لە گەنجیەتیدا کردە سیمایەکی ناودار، بەڵام لە کۆتاییەکانی تەمەنی و بەساڵاچوونیدا دەتوانین بڵێین بووە جێگەی بایەخ پێنەدان و فەرامۆشکرا.

بەڵام بەدرێژایی ئەم ماوەیە، لەخەڵوەتی کتێبخانەکەیدا بەکاری هزری تاکەکەسیەوە سەرگەرم بوو، هەڵبەتە نەک بەشێوازی دانانی سیستماتیکی ئەو کتێبانەی کە تا خۆی لەژیاندایە بڵاویان بکاتەوە. ئەو روونکردنەوەیەی کە خۆی دەربارەی شپرزەیی لەکاری نوسیندا داویەتی، دڵتەزێنەو مایەی بەزەیی پێدا هاتنەوەیە: ((ئەو شتەی کە نوسیومە، لەماوەی چەند مانگێکدا بەتەواوی بیرم دەچێتەوە و بۆئەوەی نەگەڕێم بەنێو ئەو هەموو لاپەڕە پەرش و بڵاوانەدا کە هەرگیز دەرفەتی رێکخستنەوەو پێڕستکردنیانم نەبووە، ناچار دەبم دووبارە هەموویان لەسەرەتاوە بنوسمەوە.)) سەرەنجامی ئەو دۆخەش، لەکاتێکدا کە فەیلەسوفێکی وەک سپینۆزا سیستەمی فەلسەفەکەی بەشێوەیەکی کامڵ و تەواو لە فۆڕمێکی وردو لێک دانەبڕاو بۆ خوێنەران دەخاتەڕوو، بەڵام لەبارەی لایبنتزەوە، خوێنەر لە دۆخێکی تەواو جیاوازدایە و دەبێت خۆی پارچە پەرشوبڵاوەکان بخاتەوە پاڵ یەک.

هۆکاری جیاوازی بنەڕەتی

ئەگەر کەسێک بڵێت: ((دراوسێکەی تەنیشتم بریتین لە پیاوێکی قژ سوور و ژنە قەڵەوەکەی))، ئەم دەستەواژەیە لەوانەیە زۆر راست بێت، بەڵام لەوانەشە راست نەبێت. تاکە رێگەی دڵنیا بەخش بۆ سەلماندنی

ئەوە، لێکۆڵینەوەی وردە تا دەربکەوێت ئایا ئەو پیاوە لە تەنیشت ماڵەکەی ئەوکەسەوە دەژیت، قژی سورە (نەک بۆ نمونە رەش یان قاوەیی یان ئەسڵەن سەر رووتاوە) و ئایا ژنی قەڵەوی هەیە (نەک بۆ نمونە ژنێکی لاواز و یان هەر ژنی نەبێت) و ئایا بەس ئەم دوو کەسە لە تەنیشت ئەو ماڵەوە نیشتەجێن یان نا. بەڵام ئەگەر کەسێک بڵێت: ((دراوسێکەی تەنیشتم بریتین لە پیاوێکی سەڵت و ژنە قەڵەوەکەی))، دەستبەجێ دەزانین کە ئەمە قسەیەکی راست نیە. بگرە پێویستیشمان بە دواداچوون و لێکۆڵینەوە نیە بۆ سەلماندنی ، چونکە ((پیاوی سەڵت)) واتە ژنی نیە، کەواتە ناکرێت ئەو دراوسێیە سەڵتیش بێت و ژنیشی هەبێت، ئەم لێکدانەوەیە لەخۆیدا لێکدژی (پارادۆکس)ی تێدایە و هەرگیز ناکرێت راست بێت. لایبنتز دەیگوت هەموو راستییەکان دەبێت بە یەکێک لەم دوو جۆرە لۆژیکەوە پەیوەست بن. یان دەبێت لە راستیەکان بکۆڵینەوە تا بزانین بژارە تایبەتەکە راستە یان ناراست، یان دەتوانین بەبێ لێکۆڵینەوە پەی بەوە بەرین، کە لەم حاڵەتەدا، هەواڵەکە دەبێت بەهۆی چۆنیەتی کاربەرو گوتەکانی، راستە یان ناراستە. لەوێوەیە کە دەتوانین راستی بژارەکانی جۆری دووەم بە تاوتوێکردنیان و بەبێ ئەوەی پێویست بەهیچ لێکۆڵینەوەیەکی دەرەکی بکات، ئاشکرا بکەین، پاشان لە مێژووی فەلسەفەدا بەناوی ((بژارە شیکەرەوەکان)) ناسراون، جۆرەکەی تریشیان بە ((بژارە لێکدراوەکان)) ناویان هێنراوە. ئەمڕۆکە هەردوو زاراوەکە بەشێوەیەکی گشتی بەکاردەهێنرێن.

ئەم هۆکارە جیاوازانە بەدرێژایی ماوەی نزیک بە سێ سەد ساڵ بە دەسەڵات و دژوارییەکی زۆر پەرەی سەندو بڵاوبۆوە و لە رێچکەی فەلسەفەی ئەزمونگەریدا کە لەسەردەمی لایبنتز تا کانت دەرکەوت، بووە بنەمایەکی سەرەکی و لە فەلسەفەی (کانت)یشدا رۆڵێکی سەرەکی هەبوو.

لەسەدەی بیستەمیشدا پایەو بناغەی پۆزێتیڤیزمی لۆژیکی بوو. زۆر کەس وتویانە ئەگەر خوێندکارێکی فەلسەفە تەنیا بتوانێت هەمان ئەم جیاوازییە بەباشی دەرک پێبکات، ئەوکاتە کەڵکی لە خوێندنی ئەم بەشە وەرگرتووە. بە تێپەڕینی رۆژگار، کار گەیشتە شوێنێک کە گشت لۆژیک و ماتماتیک پێکهاتوو لە بژارە شیکاری و گشت ناسینمان لە دنیای ئەزموونی بە ئاوێتەکراو ((لێکدراو) دەزانرێت. ئەمەش کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر لایەنی تێڕوانین و مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم زانینانەدا هەیە.

دەرەنجامە نەرێنی (نێگەتیڤ)ەکانی ئەم جیاوازییەش جێگەی بایەخن. بە درۆخستنەوەی یەک راڤەی شیکەرەوەی دروست، پێویستی لێکدژییە و ناکرێت راست بێت، لەکاتێکدا کە بەدرۆخستنەوەی یەک راڤەی لێکدراوی دروست، پێداویستی لێکدژی نیە و تەنیا راڤەیەکی لێکدراوی ترە کە دەشێت راست بێت، بەڵام راست نییە، وێرای ئەمە، نکۆڵیکردنی یەک راڤەی شیکەرەوەی راست، ئەستەمە، لەکاتێکدا کە نکۆڵیکردنی یەک راڤەی لێکدراوی راست، رەخساوە. لایبنتز لە درێژەی ئەمەدا، تیۆری جیهانە شیاوەکانی ئەلتەرناتیڤی لە فەلسەفەی نوێدا ناساند. بەتەواوی دەگونجێت مرۆڤەکان لەهەر دەستێکیاندا شەش یان سێ پەنجەیان هەبێت، بەڵام لە هیچ کوێی جیهاندا ناکرێت لە یەککاتدا هەردوو حاڵەتەکە هەبێت , لەکاتێکدا هەردوو حاڵەتەکە بوونیان هەیە، بەڵام هێنانەدی ئەگەرێکیان، هێنانەدی ئەگەرەکەی تریان دەکاتە ئەستەم. لە درێژەدا، دەگاتە چەمکی ((گریمانە هەماهەنگەکان))، واتە ئەو ئەگەرانەی پێکەوە گونجاون، بە پێچەوانەی گریمانە ناهەماهەنگەکان، کۆی گشتی هەر کۆمەڵەیەک لە گریمانە هەماهەنگەکان، جیهانێکی شیاو پێکدەهێنن، کە ژمارەیان بێ سنورە.

لایبنتز لەسەر ئەم باوەڕە بوو کە خودا دەتوانێت هەر جۆرە جیهانێک کە خۆی بیەویت، بئەفرێنێت. هەڵبەتە بەمەرجێک کە جیهانێکی گونجاو بێت، بەڵام خودا وەکو خاوەن توانای رەها بریاریدا باشرین جیهانی گونجاو بئەفرێنێت. جیهانێک کە ویست و خواستی ئازاد و لە ئەنجامیشدا تاوان و شەڕەنگێزی تێدابێت، باشترە لە جیهانێک کە ویست و هەڵبژاردنی تێدا نەبێت و ئەمە روونیدەکاتەوە کە بۆچی خودایەکی بێ کەموکوڕ جیهانێکی خوڵقاندووە کە ئەم هەموو خراپەیەی تێدایە.

ڤۆڵتێر لە رۆمانی کاندید (1759)، لایبنتزی خستە قاڵبی کەسایەتیەک بەناوی پانگلۆس لەفۆڕمێکی زۆر گاڵتەجاڕانەدا. پانگلۆس، فەیلەسوفێکە بەو گەشبینیە نەفامانەی کە بانگەشە دەکات هەموو شتێ لەم باشترین جیهانە گونجاوەدا بە چاکە تێدەپەڕێت. هەڵبەتە وەکو هەموو نیگارکێشە تەنز ئامێزە رەسەنەکان، دادپەروەری دەرهەق بە قوربانی لەبەرچاو نەگیراوە، چونکە هیچ ئاماژەیەکی بەم خاڵە نەکردووە کە ماناو مەبەستی زۆر جدی و گرنگ لە پشت قسەکانی (لایبنتز)ەوەن.

هۆکاری بەس بوو

ئەندێشەیەکی تری کە لایبنتز خستیە ناو فەلسەفەوە بە بنەمای (هۆکاری بەس بوو)ناودەبرێت. ئەو وتی بۆ هەموو مەسەلەیەک کە راستێتی تێدابێت (واقعیەت یان راستێتی ئەوە دەربکەوێت)، دەبێت هۆکارو بەڵگە بوونی هەبێت. ئەگەر بابەتی جێ سەرنجمان شیکاری بێت، دەتوانرێت راستێتیەکەی بەبێ گەڕانەوە بۆ واقعیی دەرەکی بسەلمێنرێت. یان بە بەڵگەی لۆژیکی یان ماتماتیکی، یان بەجۆرێکی تر لە بەڵگەی بەراوردکاریانە، ئەگەر مەسەلەکە پەیوەست بێت بە ماناوە، بەسود وەرگرتن لە پێناسەکان،

ئەگەر کاری ڕێسامەندی وەک یاری یان پێشبڕکێ یان چالاکیەکی گرێبەستی بێت، بەسود وەرگرتن لە یاسا و بنچینە باوەکان. ئەگەر ڕاستیەکە لەجۆری لێکدراو و پەیوەست بە دۆخی کاروباری واقیعی بێت، ئەوکاتە هۆکارە بەس بووەکان هەمان ئەو هۆکارە مادییانەن کە ئەم دۆخەی کارە تایبەتەکانیان دروستکردووە. کەواتە، خستنەڕووی ڕوونکردنەوەیەکی قەناعەت پێهێنەر بۆ هەرشتێک، هەمان هەڵژماردنی هۆکاری بەس بوویەتی، لەهەر بارێکی تایبەتدا، سەرەتا دەبێت دیاری بکەین چ جۆرە ڕاستیەک لەکاردایە و پاشان لە دەڤەرێکی گونجاودا کنەوپشکنین بۆ دۆزینەوەی (هۆکاری بەس بوو) بۆ ئەو جۆرەی ڕاستی. ئەم ڕێسایە بووە بنەمای ڕەوشێک بۆ لێکۆڵەران کە لەوەبەدوا بەکاریان دەهێنا.

لایبنتز بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش لەزۆر لایەنەوە بیرمەندێکی سەردەمیانە بوو. بیرمەندانی پێشوو بڕوایان وابوو کە مادە بێ جوڵەیە و بزاوتن بەهۆی جۆرە فشارێک بەو مادە بێجوڵەوە دروستدەبێت، بەڵام لایبنتز پێیوایە جوڵە - یان چالاکی یان حەز بۆ چالاکی - لە گەوهەری مادەدایە. لەراستیدا، باوەڕی وابوو بەشە سەرەکییەکانی دروستکەری مادە، خۆیان نەک لە ڕەگەزی مادە، بەڵکو چەقە چالاکەکانی ناماتەریالن. هەڵبەتە ئەمڕۆکە دەزانین کە هەر مادەیەک سەرەنجام قابیلی گۆڕانە بۆ وزە، کەوابوو بیروڕاکانی لایبنتز لەم بارەیەوە پێشبینییەکی سەرسوڕهێنەر بوون. بەڵام لەسەدەی حەڤدەهەمدا، ئەو دەستەواژانەی کە خەڵکی بۆ قسەکردن دەربارەی چەقی چالاکیە ناماتەریالیەکان هەیانبوو، ئەو دەستەواژانە بوو، وەک گیان یان ڕۆح یان تارمایی. لایبنتزیش هەوڵیدا هەر بەوجۆرە بیروڕاکانی خۆی دەرببڕێت. ئەو بەشە چالاکیخوازەکانی پێکهێنەری مادەی هەروەک گەردیلەکانی ئاگایی ((زانین)) دەبینی کە خاڵێک لە فەزادا داگیر دەکەن. ئەو ئەم گەردیلانەی بە

((مۆنادەکان)) (گەردیلە پارچە نەبووەکان) ناوبرد و بڕوای وابوو کە هەموو شتێ لەم گەردیلانە دروست بوون. هەموو مۆنادەکان بێ مەوداو پێکەوە بەستراون بەڵام هەر بەو جۆرە کەڵەکەبوونیانی زۆر بە جیاواز دەبینی، لە نزمترین ئاستی مادەی بێگیانەوە تا دەگاتە هزری مرۆیی و تەنانەت خوداش هەموویان (مۆناد)ن. هەر مۆنادەو لەخۆیدا بوونێکی تایبەتی و سەربەخۆی هەیەو لەروانگەی تایبەتی خۆیەوە جیهان بەرجەستە دەکات. لەم روانگەوە، مۆنادەکان پێکەوە پەیوەندی رووبەڕوویان نیە-(واتە کاریگەرییان بۆسەر یەکتر نییە-وەرگێر) بۆ نمونە ئێمەی مرۆڤ بەشمان لە ئاگایی (زانین)ی یەکتر نیەو بەوتەی لایبنتز ((بێ دەلاقە))ین. بەڵام هەموو ئێمەی مۆناد لەلایەن یەزدانەوە دروستکراوین، تا پێکەوە لە دنیای بێهاوتادا بەسەر بەرین. هەماهەنگییەکی کرداری بۆ ئێمە دامەزراندووە تا هەموو کەس و هەموو شتێ بتوانن لەپاڵ یەکیدا چالاکی بکەن. دەستەواژەی ((هەماهەنگی پێشوەخت)) زۆرجار بۆ ناساندنی سیستەمی لایبنتز بەکاردەهێنرێت.

لایبنتز دەتوانرێت بە فەیلەسوفی فەیلەسوفەکان ناوببرێت. باشترین بەرهەمەکانی ئەو بۆ خوێنەری ئاسایی زیاد لەرادە پسپۆڕانەیە، بەڵام کاریگەرییەکی زۆر قووڵی لەسەر گشت فەیلەسوفەکانی تر هەبووە.

سەرچاوە/

کتێبی ((داستان فلسفه))- برایان مگی- ترجمەی: مانی سالحی علامه-چاپ نحست 1388

پەراوێزەکان:

1- بەرهەمە سەرەکیەکان: لایبنتز دەربارەی زۆربەی بوارەکانی

فەلسەفە بابەتی نوسیوە، بەڵام تەنیا چەند وتارێکی کورتی بڵاوکردۆتەوە. تیۆدیسە یان خوداناسی بەڵگەیی (1710) دەربڕی باوەڕی ئەوە بۆ بزوتنەوەی رۆشنگەری و ئەقڵ. ڤۆڵتێر ئەم نامیلکەیەی ئەوی لە کتێبی (کاندید)دا کردە شتێکی گاڵتەجاڕی. لایبنتز لە مۆنادناسی (1714)دا دەڵێت هەموو شتێک لە چەند پارچەیەک بەناوی مۆناد پێکهاتووە.

2- زمانی ئەڵمانی: لایبنتز فەلسەفەکەی بەزمانی لاتینی و زۆربەی نامەکانیشی بەزمانی فەڕەنسی دەنوسی. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو وەکو نەتەوەپەرستێک و بە رۆحیەتی سەدەی هەژدەهەمی رێنسانس و بۆ جوانکاری زمان، پێشنیاری دامەزراندنی ئەکادیمیایەکی زمانی ئەڵمانی کرد بۆ گەشەپێدانی تواناکانی ئەو زمانە. فەیلەسوفەکانی دوای لایبنتزیش بەرهەمەکانیان بەزمانی ئەڵمانی نوسیوە، کە بووە هۆی گەشەسەندن و دەوڵەمەندی زمانی ئەڵمانی.

3- شاژنە سۆفیا شارلۆتە: سۆفیا شارلۆتە (1668-1705)، خوشکی جۆرجی یەکەمی پادشای بەریتانیا و هاوسەری فێردرێکی یەکە لە ساڵی 1701، وەکو یەکەمین شاژن (پاشای تازە دامەزراو)ی پروسیا ناسێنرا. ئەو کیژی ئێرنێست ئۆگۆستۆس، فەرمانڕەوای هانۆڤەر و سۆفیا کچی ئەلیزابێت شاژنی بۆهیمیا بوو. ئەو لەساڵی 1684دا لەگەڵ شازادە فێردرێک (پاشان فێردرێک یەکەمی پادشای پروسیا) هاوسەرگیری کرد و هاندەری سەرەکی ئەو لە پشتیوانیکردن بوو لە زانست. هەربۆیە لایبنتز کتێبەکەی پێشکەش بە سۆفیا شارلوتەی شاژنی پروسیا کردووە. هەر بە پشتیوانی ئەم شاژنەش بوو کە لە حوزەیرانی 1700 دا ئەکادیمیای زانستی ئەڵمانیا لە بەرلین دامەزرا .

4- لۆژیکی ماتماتیک: لێکۆڵینەوەکانی لایبنتز لە بواری لۆژیکی ماتماتیکدا، ئەگەر بڵاوی بکردنایەتەوە، دەکرا زۆر گرنگ بن و ئەو وەکو

دامەزرێنەری لۆژیکی ماتماتیک لە سەدەو نیوێک بەر لە دەرکەوتنی بناسێنێت. لەگەڵ ئەمەشدا تەنیا لەدوای توێژینەوەکانی فرگە و راسڵ بوو کە پێشبینیەکانی لایبنتز لەم بوارەدا سەلمێنرا.

5- شاژنە کارۆلین (1683-1737): جوان و ژیر، ژنی جۆرجی دووەمی پادشای ئینگلتەرا بوو کە لە دەمەقاڵەی نێوان لایبنتز و نیوتن لەسەر ئەوەی کامیان بیردۆزەی ژمێرەکانی (ئەنتیگراڵ و دیفرانسێل) یان زووتر دۆزیوەتەوە، لایەنی لایبنتزی گرت. ئەم مشتومڕە لەگەڵ نیوتندا بووە هۆی بێسۆزی بۆ لایبنتز لە ئینگلتەرا و وێڕای دلۆڤانیەکانی شاژنە کارۆلین، لایبنتز لەو وڵاتە گرنگی پێ نەدرا.

6- بیردۆزی ژمێرەکانی (ئەنتیگراڵ و دیفرانسێل): لایبنتز لەساڵی (1676) سەفەری بۆ لەندەن کرد و توێژینەوەکانی لەوێ لەگەڵ ماتماتیکزانانی کۆڕ ئیزاک نیوتن لەسەرئەوەی ئەو و نیوتن کامیان سەرەتا ژمێرەکانی داهێناوە، درێژەی کێشاوە بۆ دەمەقاڵەیەکی توند. لایبنتز سیستەمە داهێنراوەکەی خۆی لە ساڵی 1684دا بڵاوکردەوەو نیوتنیش بەرهەمەکەی خۆی لەساڵی 1687دا بڵاوکردەوە، بەڵام دۆزینەوە سەرەکیەکەی گەڕاندەوە بۆ بەرهەمەکانی پێشووی خۆی. ئەنجومەنی پاشایەتی لە ساڵی 1711دا لەبەرژەوەندی نیوتن دەنگیدا، بەڵام ئەم مشتومڕە هەرگیز بەبێ هیچ گومان و دڕ دۆنگیەک کۆتایی نەهات.

7- وزەی جوڵە: هەرشتێک کە دەجوڵێتەوە خاوەنی هێزێکە کە بە وزەی ((جوڵە)) ناودەبرێت. هەر کاتێک شتێک خێراتر بجوڵێتەوەو کێشی زیاتر بێت، وزەی جوڵەی زیاترە. لەساڵی 1686دا واتە زیاد لە سەد ساڵ بەر لەم دۆزینەوەیە، لایبنتز زاراوەی ڤیس ڤیوا بەواتە ((هێزی ژیان))ی بەکارهێنابوو. ((هێزی ژیان)) شتێکە پەیوەندی هەیە بە کێش و خێرایی ئەوەوە. ئەم بیردۆزەش لەسەرەتاکانی سەدەی هەژدەهەمدا هەراوزەنای بەرپاکرد.

لایبنتز

کارل فۆرلێندەر

لە ئەڵمانییەوە: پێشەوا فەتاح

خاڵی دەستپێک

لایبنتز وەک خۆی باسی دەکات، هەر لە سەرەتای گەنجییەوە نەیتوانییوە ئارام بگرێت، هەتا گەیشتووەتە یەکەم بنەماکانای هەر زانستێک، کە لەو ئان و ساتەدا خەریکی بووە. بەو شێوەیە لە تەمەنی بیست ساڵیدا لە (Ars combinatoria) دا نەخشەسازی بۆ ئەلفوبێی فکری مرۆڤ دەکات، کە بڕیارە لەسەر چەند بنەمایەکی دیاریکراوی ئاسان هەموو دەستەواژە و فکرەکان بخاتە ڕێکخستنێکی ماتماتێکی و پرۆسەیەکی سەلماندنەوە کە حاشاهەڵنەگر بێت. بۆ ئەو مەبەستە دەبێت تایبەتمەندییەک یاخود زمانێک لە ئاماژە جێگیر بکرێت، کە هەموو نەتەوەکان لێی تێبگەن و هەموو پرسیارە فەلسەفییەکان بۆ ژمارە کورتبکاتەوە و بەو شێوەیە نەخشەیەکی دانایی نمایش بکات؛ فکرەیەک کە هەتا دوا ڕۆژەکانی تەمەنی سەرقاڵی کردووە. ئەو ئەلفوبێ نوێیەی فکر دەبوو هیچ پەیوەندییەکی بە هونەری لولیانییەوە نەبێت، بەڵکو دابەشکردنێکی سەرسەختی دەستەواژە مرۆییەکان لەخۆبگرێت، کە بتوانێت بگەڕێندرێتەوە بۆ ئاساییترین تۆخمەکان و بەو چەشنە «لە کۆگای مەعریفی مرۆڤدا ڕێکخستنێک دروست بکات.» ئەو شیکارییە گشتگیرە تێزێکی کەونی بەدوادا دێت کە لە بنەماکانەوە دەستپێبکە بە ڕێکخستنێکی جگیرەوە هەتا حاڵەتە تاق و تەنهاکانیش دەڕوات و تەشەنە دەکات. لێرەدا زانستێکی گشتی دەخولقێت، کە مەرج و بنچینەی هەموو

زانستە ئاکەکانە، یاخود میتافیزیکێکی نوێ و باشتر. چونکە میتافیزیک، وەک خۆی زۆر بەڕوونی لە وتارە کورتەکەیدا «سەبارەت بە کامڵکردنی یەکەم فەلسەفە» شیدەکاتەوە، ئەمڕۆ وەک سەردەمی ئەریستۆ یەکێکە لەو زانستانەی کە مرۆڤ زۆرتر بەدوایدا دەگەڕێت. ئەویش وەک هەموو زانستێکی دیکە پێویستی بە بەڵگەی بەهێز هەیە لە چەشنی بیرکاری، میتۆدێکیش پشتپێبەستراو لە چەشنی میتۆدەکەی ئوکلیدێس. ئەگەرچی ئەم فەیلەسووفە لاوەمان نەشگەیشتبێتە بواری جێبەجێکردنی پلانە بلیمەتەکەی گەنجێتی خۆی، ئەوا تەشەنەکەی لە هونەری سەلماندنی میتۆدیی زانستەکانیدا تۆمارکردووە. بەڵام بەر لەوەی لەو دیوە گرنگەی کارە فەلسەفییەکەیدا هاودەمی بکەین، پێویستە سەرەتا نیگایەکی کورت لە تیۆرە مەعریفییەکەی بکەین.

پلە مەعریفییەکان

لایبنتز پلە مەعریفییەکان لەڕاستیدا لەسەر بنەمای دابەشکردنەکەی دیکارت و سپینۆزا دیاریدەکات، بەڵام بە گۆڕانکاری و تەشەنەی تایبەتمەندەوە. وێنایەک تاریکە، گەر بەشی ئەوە نەکات، شتە وێناکراوەکە بناسێتەوە؛ وێنایەک ڕوونە کە دەتوانێت ئەو توانایەمان بداتێ. سەرەڕای ئەوەش ئەو وێنا ڕوونە دەشێت ئاڵۆز بێت، گەر من نەتوانم نیشانەکانی ئەو شتە بەدیاریکراوی هەژمار بکەم؛ وەک گەر بۆ نمونە نیگارکێشێک هەڵەی نیگارێک لەڕاستیدا «بەڕوونی» هەستپێبکات، بەڵام لە توانایدا نەبێت هۆکارەکەی بەدیاریکراوی بدات بەدەستەوە، یاخود وەک چۆن مرۆڤ ناتوانێت بۆ نابینایەکی ڕوون بکاتەوە، کە «سوور» چییە.

بەپێچەوانەوە، ئەگەر هەموو نیشانەکان بەدیاریکراوی درابن، ئەوا پێی دەگوترێت « distinkt » واتا «جووداکراو»، کاتێکیش دابەشکردنە شیکارییەکە هەتا کۆتایی بە ئەنجام گەیەندرا، پێی دەگوترێت «adäquat» واتا «گونجاو». لە کۆتاییشدا لەگەڵ توانیمان لە یەک کاتدا بیر لە هەموو نیشانەکان بکەینەوە، پێی دەگوترێت «intuitiv» واتا «ڕەمەکی»، لەکاتێکدا لە حاڵەتەکەی تردا، کە تیایدا لە کەموکوڕیدا ناچاربین لەڕێی ئاماژەوە ناوەڕۆک دەرببڕین، بە سیمبۆلی ناوزەد دەکرێت - بۆ مەعریفەیەکی ئاڵۆز هەموو هەستەوەرەکان زەروورن، بۆ ڕوونبوونەوەش هەموو پێناسە چاوگییەکان؛ بۆ «ئادێکوەیت»یش ڕەنگە مەعریفەی مرۆییمان نموونەیەکی تەواوی پێ نەبێت، بەڵام لە دەستەواژەی ژمارەییەکانی زۆر نێزیک دەبینەوە. نموونەش بۆ مەعریفەی سیمبۆلی ئەو دەستەواژانەن، کە مرۆڤ ناتوانێت ئامادەگی نیشانەکانیانی لە یەک کاتدا لەبەردەستدا بێت، بۆ نموونە کیلیاگۆن، دەستەواژەیەکی ئەندازەییە واتا هەزارلا. هەڵبەت کاملترین وێنا ڕەمەکییە. داخڵبوونی مەعریفە بۆناو ئاڵۆزیی زەین و بۆناو ڕوونایی عەقڵ شتێکە کە لایبنتز دواتریش تۆماری دەکات، بۆ نموونە لە نووسراوە بەجێماوەکەیدا لەدژی لۆک. بەڵام بەگشتی ڕووی سەرنجی لەو پۆلێنکردنە تیۆری-مەعریفییە نییە، کە لەڕاستیدا بەپێی دەرفەت بەرکەوتنی لەگەڵیدا هەیە، سەرنجی ئەو پتر لەسەر مەرجە فەلسەفییەکانی ئەو تاکە زانستە دیاریکراوانەیە کە بۆ بنیاتنانی سیستەمەکەی مادەیان داوەتێ. بەڵام کام لەو زانستانە لە سەدەی ماتماتیکدا و لە بابەتەکانی خۆیدا هێندەی ماتماتیک لای ئازیز بوون؟

پێوەری خودئاگا

ڕووداوە ڕۆحی و جەستەییەکان تەنها لە پەیوەندیدا بە گۆشەنیگای تێڕوانینەوە جیاوازن، بەڵام بەپێچەوانەوە لە خودی بابەتەکەدا هاوتان. هەموو ئەو گۆڕانکاریانەی ئۆرگانیزم، کە بە خەیاڵی مرۆڤدا بێن، لە بوونەوەری ناوبراودا خۆیان دەخەنە بواری جێبەجێکردنەوە، هەموو وێناکانیش بە هەمان شێوە لە یەک ڕۆحی تاکی پەیوەست بە یەک جەستەوە جێبەجێدەبن، کە لەگەڵ ئەوەدا ئاوێنەی سەرلەبەری ئەو سەرنجە مادییانەی، کە دەبنە بەشی جەستە، دەداتەوە. بەو شێوەیە لای لایبنتز ئەنجامی تێگەیشتنێکی قوڵتری تاکەکەس هەیە بەرامبەر بە شوێنکەوتووەکانی فکری ئەرستۆ لەو زەمەنەی خۆیدا، کە لە نووسراوێکیدا ساڵی ١٧٠٢ «سەبارەت بە وانەی تاکە زەینێکی گشتگیر» جەنگ بەرامبەریان ڕادەگەیەنێت. تەنها ئەو لە ڕووی تیۆری مەعریفییەوە لەگەڵ ئەو تەریبگەراییە سایکۆفیزیکییەدا نامێنێتەوە؛ ئەگەرنا لەو دوالیزمەی جەوهەری بیرکەرەوە و بەرینەی، کە دیکارت پێوەی سەرەڕای خەڵی دەستپێکە ئایدۆلۆژییەکەی کۆتایی کارەکانی پێ هێنا، نەدەهاتە دەرێ.

بەڵکو لەو نامەگۆڕینەوەیەدا، کە لەم ڕووەوە گرنگییەکی زۆری هەیە، لەگەڵ دێ ڤۆلدەر سەبارەت بە دەستەواژەی جەوهەر لە کۆتاییدا بەجەختەوە ڕوونیدەکاتەوە، کە لە دەرەوەی ئەو سوبێکنەی کە توانای وێناکردنی هەیە، جەوهەر و دەوکەوتەی سانا بوونی نییە، و لە جێیەکی دیکەشدا زۆر ڕوونتره کە دەڵێت: «بەڵام من لە هەمووشێوێنێک هیچ شتێکی دیکە دانانێم جگە لەوەی کە ئێمە لە خودئاگاماندا دانی پیادا دەنێین ... و لەوەوە بە یەک پیاکێشان کۆی تەواوی شتەکان هەڵدەهێنجم ... لەبەرئەوە کشان، مادە و جووڵە دەرکەوتەی ڕوونن، کە بنچینە ڕاسیۆناڵەکەیان لە

دەستەواژەی هێزدا دەدۆزنەوە؛ وێنەی ناو ئاوێنە یاخود پەلکەزێڕینە چەند شتن، ئەوانیش هەر ئەوەندە.»

ئاکە نیشانەی ڕاستەقینەی واقیعی دەرکەوتەکان، کە ئێمە دەتوانین داوای بکەین ئەوەیە «کە لەناو خۆیاندا وەک لەگەڵ حەقیقەتگەلی ئەبەدییدا کۆکن.» خودئاگا واتای «دەربڕینی فرەیی لە یەکەدا» و لەبەرئەوەی ناوزەدکردنی کێشە بنچینەیەکەی فکری لایبنتزە. «من» تەنها دەمبووسێکی پەیوەندی هەموو دۆخە جۆراوجۆرەکانی خودئاگام نییە، بەڵکو ئەو یاسا پێداگرەشە لە خولْقانی بێوچانی ڕیزە دەرکەوتەکانی. لە دەستەواژەی «خود»ی مندا هەموو فکرەکانی بوون و حەقیقەت، هەم هی سانا و هەم هی پێکەوەنراویش، کۆبوونەتەوە. بەو مانایە بەرپەرچی ئیمبرانۆرییەتەکەی لۆک و «هیچ شتێک لە عەقڵدا نییە کە پێشتر لە زەیندا نەبووبێت» ەکەی بەم ڕستە تایبەتەی خۆی دەداتەوە: «جگە لە عەقڵ خۆی.»

دانایی و حەقیقەتە ڕاستەقینەکان

سەرەتا یەکەی خودئاگایە کە یەکەی سوبیێکتیش دەخولقێنێت. گەر «من» بوونی نەبایە، ئەوا یەکەی «حەقیقی»ش بوونیان نەدەبوو؛ هەموو شتێک لە جەستەکاندا تەنها «تراویلکە»یەک دەبوو. بەڵام بە شێوەیە لە ڕاستیدا مادە جەوهەر نییە، بەڵکو دەرکەوتەیەکی بنچینەدار، کە تەنها خێوی ناو خەیاڵەکان نییە، گەر مرۆڤ یاسا فکرییەکانی ئارێتمێتیک و ئەندازە و دینامیکی لەسەر بەکاربهێنێت. بەڵام مرۆڤەکان لە چوار سێی کردارەکانیاندا وەک ئاژەڵ کوێر شوێن ئەزموون دەکەون، چونکە خۆیان تەنها بە حەقیقەتە ڕێکەوتەکان یاخود کردەییەکانەوە هەڵدەواسن. بەڵام بەپێچەوانەوە فەلەکناس هاتنی ڕۆژی داهاتوو لەسەر هۆکاری زانستی پێشبینی دەکات؛ ئەو تەنها

متمانە بە حەقیقەتە زەروور و ئەبەدییەکان دەکات، «تەنها ڕاستییەکانی لۆژیک، فەلسەفەی ژمارە، ئەندازە»، کە ناتوانرێن لەڕێی ئەزموونی هەستەوەرییەوە ببینرێن. هەستەوەرەکان تەنها نمایشی تاکێک دەکەن، بەڵام لە خودی خۆیانەوە هەرگیز ناتوانن بگەنە فکرەی گشتی و زەروورى وەک: جەوهەر، شووناس، زەرووریيەت، چاکە، حەقیقەت، خودا.

هەڵبەت پێشەکییەکە دەتوانێت نیشانی بدات، کە شتێک هەیە، بەڵام نەک بەردەوام و زەروور؛ بۆیەش تەنها دەرەنجامەکەی حەقیقەتە کردەییەکانە (vérites de fait)، نەوەک حەقیقەتی دانایی (vérites de raison). گەر بڕیار بێت زانست بخوڵقێت، دەبێت حەقیقەتی یەکەم بڕواتەوە سەر حەقیقەتی دووهەم. چونکە، گەر هەموو شتە ڕاستەقینەکان ملکەچی داناییەکی باڵابن، ئەوا دەبێت حەقیقەتە «ڕێکەوتەکان»ی ئەزموونی زەمەنی وەک زەرووریيەتەکی لۆژیکی شرۆڤەبکرێن. ئەوەش لەڕێی ئەو فکرەیەوە ڕوو دەدات، کە لەسەرەوە بەریەککەوتمان لەگەڵیدا هەبوو؛ ئەوەی کە لە سەرجەمی بووندا بوونێکی ئایندەئامێز هەیە، ئەوەی کە شتێک هەیە بەپێی چارەنووسە جۆراوجۆرە یەک لەدوای یەکەکانی تەشەنەدەکات. بۆیە هەموو پێناسە ڕاستەقینەکان - فکرێک کە هۆبێس و سپینۆزاش بڵاویان کردوەتەوە - لە تۆخمی سەبەبین. ئەو پێناسانە دواتر لای لایبنتزیش وەک بنچینەیەکی هاوبەهای ماتماتیک بۆ ڕستەی شووناسەکە دەردەکەون (سەرنجی سەرەوە بدە)، بەڵێ ئەو ڕستە شووناسیانە لە جێگای دیکە - ئەویش بە ناهەق نا - وەک کەرەستەیەکی ئاسانکاری و گواستنەوە بۆ پێناسەکان تەماشادەکرێن. پێناسەی واقیعی ئوە بازنەیە سەرەتا دەرەنجامی ئەو یاسایانەی بنیاتە، کە لەسەریان دروست دەبێت. بەو شێوەیە دواجار سەرلەبەری کەون هەڵگرتەی بەرجەستەبوونێکی هاوکێشەی دانایی زەروور و گشتییە. تەنها بەو مانایە

مەعریفەی خودایی هەمانکاتێ بنەمای هەموو زانستەکان دەبێت و زەینی ئەو - وەک لایبنتز بە پەنای «فایدۆن»ەکەی پلاتۆ وەڵامی دیکارت و سپینۆزا دەداتەوە - «سەرچاوەی هەموو شتێکە»، نەوەک ئیردای خودایی - حەقیقەتە ئەبەدییەکان وابەستەی ئەو نین -، بەڵکو عەقڵی خودایی، واتا بەرجەستەی ئەو ڕاستییە جاویدانەی، کە ئێمە دەتوانین بە زەین تێیان بگەین، ئەو ڕاستییە ئەبەدیانەی، کە یاسا لۆژیکی و ماتماتیکییەکان پێوەی پەیوەستن.

دامەزراندنی میتۆدیی زانستە مرۆییەکان

کۆششی مەعریفی لایبنتز نەیهێشتووە ئۆقرە بگرێت، هەتا گەیشتوە بە بنەماکانی زانستە مرۆییەکان. جوودای ئەو لەنێوان فەزای سروشت و فەزای ڕەحم یاخود ئامانجەکاندا خۆبەخۆ ڕێی دەکەوێتە سەر دامەزراندنی ئێتیک. گەر ئەوەی لە فۆرمێکی پەیوەندیدار و توێژینەوەیەکی تایبەتدا نەکردبێت، ئەوا فکرە ئێتیکییە زافەکانیش چەند جارێک لەلایەن فکرە هاودەمە یودایمۆنیستی1 و لاهووتییەکانەوە داپۆشراون، بەو شێوەیە دەتوانرێت لە تێبینیە پەرژوبڵاوەکانیەوە سەبارەت بەو بابەتە جەوهەرێکی مێتۆدیی پاک بکرێت. ئایدیالی عەدالەتیش هەمان یاسای بنچینەیی میتۆدی سەروەرێتی، هەروەک حەقیقەتە ئەبەدییەکانی ماتماتیک و میکانیزم. هێندەش وابەستەی ئەو حەقیقەتەیە، ئاخۆ عەدالەت پیادە دەکرێت و لەلایەن کێوە پیادە دەکرێت، وەک چۆن حەقیقەتی پەیوەندییە ژمارەیەکان وابەستەی شتە بژێردراوەکان یاخود کەسە ژمێریارەکانن. هەرەوها وەک چۆن لەوێ حەقیقەتە زەروورەکانی زانست وابەستەی ئیرادەی خودا نین، بەو شێوەیە لێرەش فکرەی چاکە و عەدالەت وابەستەی ئەو نین. هەمان «مافی کەونی»

بۆ خوداش و بۆ مرۆڤەکانیش دەخوات. ئەگەر وەحیش نەبایە، تیشکی دانایی ئەبەدیی فێری ڕەوشت و مۆراڵی دەکردین. بەڵی، تەنانەت لە پارچە نووسینێکیدا لە بواری فەلسەفەی مافناسیدا دەڵێت: دین بۆ دانا وەک ئەخلاق و کۆششکردن بۆی وایە؛ تەنها بۆ ئەوانەی کە نەگەیشتوون بە دانایی ڕاستەقینە، دەتوانێت شتێک بۆ ئەخلاق زیاد بکات.

بەوشێوەیە لانی کەم هێڵە بنچینەییەکانی ئێتیکێکی سەربەخۆ لەئارادا هەن، کە لەپشت فکرەی هەدەفی بەختەوەری و پێرفێکتنییەوە زۆر بەتۆخی پاشەکشێ دەکەن. لەوە تۆختر فکرە مێژوویی-فەلسەفەییەکانی لایبنتز ژێردەستەی ئاسپێکتێکی دینین، و بەپێی ئەوە کامڵبوونی هەمیشەیی نەوەک تاکەکەس بەڵکو سەرلەبەری توخمی مرۆڤ لە پلانەکەیدا ڕەچاوکردووە. فەلسەفەی مافناسی و کۆمەڵگاکەی فەلسەفەیەکی سەربەخۆترە. لەگەڵ گرۆتیوس و دژ بە هۆبێس بەشێوازێکی زیندوو نوێنەرایەتی فکرەی مافی سروشتی دەکات بەرامبەر بە یاسا ئیجابییەکان. هەروەها زانستی ماف لەسەر ئەزموون بنیات نەنراوە؛ تەنانەت گەر هیچ یاسا و ڕێسایەک لەسەر زەوی نەشمابایە، ئەوا دەستەواژەی ماف هەر دەمایەوە. ئێمە دەستەواژەی ماف لە عەقڵمانەوە دەخوڵقێنین. هەروەها دەستەواژەی خوداییش. دەستەواژەی خودا بۆ لایبنتز واتای تەنها سەرچاوە و ئایدیالی مەعریفەیەکی بێلەکە نییە، بەڵکو سەرچاوە و ئایدیالی ئەخلاقێکی هەرە باڵاش؛ هەروەها دواجار شتێکی سێهەمیش: ئەویش فکرەی گواستنەوەیە لەنێوان هەردوو فەزای سروشت و فەزای «ڕەحم»، واتا ئەخلاق. باوەڕ بە خودا واتا هەمانکات باوەڕ بە دەرفەتی بەدیهاتنێکی ئەخلاق لە سروشت و مێژووی مرۆڤایەتیدا.

لایبنتز لەڕاستیدا ئیستاتیکایەکی سەربەخۆی نەخوڵقاندووە، بەڵام بڵاوی کردووەتەوە. لە چەند جێگایەکی جیاوازدا هەستی ئیستاتیکایی لە مەعریفەی عەقڵ جوودا دەکاتەوە. ئیستاتیکا وەک مەعریفە لەسەر وێنای ڕوون نا بەڵکو «ئاڵۆز» بنیاتنراوە. شادی ئێمە لەگەڵ جوانیدا پەیوەست نییە بە عەقڵمانەوە، بەڵکو بە ڕۆحمانەوە و لە «تێڕامانێک»ی بێگەرد و بێ بەرژەوەندیدا خۆی دەردەبڕێت، هەروەها لە هەستێکی عاتیفیشدا، کە مرۆڤ ناتوانێت ڕوونیبکاتەوە. بەڵام وەک نیشانەیەکی بێلایەن ئەو دەستەواژەیە لە خزمەتی ڕێکخستندایە. لە وتارێکدا لەسەر ڕیتمی مۆسیقا دەڵێت: «گەر ڕۆح لەناو خۆیدا کۆکبوونێک، ڕێکخستنێک، ئازادییەک، هێزێک یاخود بێگەردییەک هەست پێ بکات و چێژی لێ ببینێت، ئەوا دەبێتە هۆکاری شای.»

هارمۆنی ئیستاتیکاش دەگەڕێنرێتەوە بۆسەر ئەو بنەما سەرەکیەی، کە لە سەرەتاوە کاریگەرییەکەیمان لە فەلسەفەی لایبنتزدا بینی: «زۆرێک لە یەکێکەوە و لەناو یەکێکدا». بەو چەشنە فکرە ئیستاتیکییەکانی ئەم فەیلەسووفەمان کۆتاییەکەی خۆیان لە دواهەمین فکرە بنچینەیی سەرلەبەری سیستەمەکەدا دەدۆزنەوە: فکرەی هارمۆیی یونیڤێرسال.

ئێمە لێرەدا سکێچێکی کورتی پرینسیپە میتۆدییەکانی فەلسەفەی لایبنتزمان خستەڕوو. ئەو پرینسیپانەی هەمیشە لە جێبەجێکردنی ئەو سیستەمەی خۆیدا، کە لەگەڵ خوێندنەوەی کارەکانیدا پێی ئاشنا دەبیت، زاف و ڕوون دەرناکەون. وەک فکرە سەرەتاییەکانی لەسەر ئەخلاق بەرگی دینیان لە خۆیان دانەماڵیوە، بەو شێوەیەش زانستە مەعریفییە ڕەخنەییەکانی هێشتا بەرگی میتافیزیکیان لە خۆیان دانەماڵیوە. بەڵام ئەو خستنەڕووەی بنەما زانستییەکان و مۆتیڤە میتۆدییەکان دەبوو لەپێش خۆیەوە بخرێنە

ڕوو، چونکە تەنها بەو جۆرە مرۆڤ دەتوانێت لەو یەکنەترازاوی و زانستی و گەورەییە تێبگات، کە سەرەڕێی هەموو لاوازییەکان و ناهاوسەنگییەکانی لە فەلسەفەی لایبنتزدان.

پەراوێز:

1- یودایمانیزم، کە لە زمانی یۆنانی کۆنەوە هاتووە و واتا بەختەوەری، هەڵوێستێکی فەلسەفییە لەبواری ئێتیکدا، کە بەختەوەری، واتا ژیانێکی سەرکەوتوو و خۆش ئامانجێتی.

سەرچاوە:

http://www.textlog.de/6440.html

گۆتفرید ویلهیلم ڤۆن لایبنتز

له فارسییه‌وه: ئایسا

گۆتفرید ویلهیلم ڤۆن لایبنتز (١٦٤٤ - ١٧١٦) فەیلەسوف و بیرکاریناس و فیزیایی ئەڵمانی، هەروەها لە بواری سیاسەتیشدا رۆڵی بەرچاوی لە ئەوروپای سەردەمی خۆیدا بینیوە، پلەیەکی باڵای لە مێژووی فەلسەفە و مێژووی بیرکاریدا هەیە.

لە میکانیکی کلاسیکدا ئەو پێیوابووە کە بۆشایی و شوێن رێژەیین، لە کاتێکدا کە نیوتن پێداگری لەسەر رەهایی کات و شوێن دەکردەوە. لایبنتز جیهانی بە گیانەوەرێک دانابوو، پێیوابوو جیهان وەک کاتژمێرێک وایە کە دروستکەرەکی پەروەردگارە. ئەو بڕوای وابوو سەرجەم لقەکانی زانست (مرۆڤایەتی، ئاقیکاری، تیۆری و ....) پەیڕەوی لە یەک سیستەم دەکەن و رەوشی هاوبەش دەسەڵاتی بەسەریاندا هەیە. روانینی ئەو بۆ بوون لەسەر ئەو بنەمایە بوو کە گیان و زیرەکیەک دەسەڵاتی بەسەر کاروباری جیهاندا هەیە، سەرجەم گەردیلەکانی جیهانی گەمارۆ داوە.

ژیانی لایبنتز

ساڵی ١٦٤٦ لە شاری (لایپزیک)ی ئەڵمانیا لەدایکبووە. باوکی مامۆستای فەلسەفەی ئەخلاق بووە لە زانکۆ. زمانی یۆنانی لە منداڵیەوە فێر بووە. لە تەمەنی پازدە ساڵیدا چۆتە زانکۆ، بە بیروڕای فەیلەسوف و زانایانی باڵای وەک (فرانسیس بیکۆن، تۆماس هۆبز، دیکارت، کاپلەر، گالیلە) ئاشنا بووە. ساڵی ١٦٦٣ چۆتە (نیا) و بیرکاری خوێندووە، دواتر خۆی بۆ خوێندنی

زانستی یاسا تەرخان کرد و ساڵی ١٦٦٧ سەرکەوتو بوو دکتۆرای لە زانستی یاسا لە زانکۆی (ئالتدۆرف) بەدەستبێنێت. دوای ئەوە دەستی بە چالاکی سیاسی کرد. بۆ کاری سیاسی سەردانی پاریسی کرد و تا ساڵی ١٦٧٦ لە پاریس مایەوە.

لایبنتز لەکاتی مانەوەیدا لە فەرەنسا سەردانی بەریتانیای کردووە، لەگەڵ زانایانی ئینگلیز یەکتریان بینیوە و ئەمەش زەمینەیەک بووە بۆ زیاتر کردنی زانستی خۆی.

لایبنتز لە گەڕانەوەیدا بۆ ئەڵمانیا (سپینۆزا)ی بینی، پێشتر تەنها نامە لە نێوانیاندا بوو، بەڵام لە ساڵانی دواتردا رەخنەی لە فەلسەفەی (سپینۆزا)گرت. ساڵی ١٦٨٢ گۆڤاری (زانستخوازان)ی لە لایپزیک دەرکرد، ساڵی ١٧٠٠ بوو بە یەکەم سەرۆکی ئەنجومەنی زانستی لە بەرلین، کە دواتر ناوی (ئەکادیمی پروس)ی لێنرا. ئەو هەوڵی بۆ یەکێتی نێوان مەزهەبەکان و دەوڵەتانی مەسیحی و پێکهێنانی جۆرێک ئەوروپا دا، بۆ ئەو مەبەستەش لەگەڵ چەند پاشایەکی ئەوروپی کۆبۆوە، بەڵام ئەنجامی نەبوو.

لە تەمەنی ٣٠ ساڵیدا لەسەر داوای ئەمیر هانۆڤەر(Hanover) بوو بە بەڕێوەبەری کتێبخانەی بەرلین و تا کۆتایی تەمەنی لەوێ مایەوە، بەردەوام سەرقاڵی لێکۆڵینەوەی زانستی و کاروباری وڵات، نوسین، رێکخستن و خوێندن لەگەڵ نوخبەکان بوو. پۆلێن کردن و نوسینی زۆری لەپاش خۆی جێهێشتووە.

بۆ تێگەیشتن لە فەلسەفە و بڕوای زانستی ئەو پێویستە چاو بەسەرجەم نامە، نوسراوە ئاڵوگۆڕکراوەکانی لەگەڵ کەسانیتردا بخشێنرێتەوە، بەڵام ژمارەیان چەندین هەزارە.

ژمارەیەک لە تیۆریزەکان، لایبنتز بە هاوشێوەی ئەرستۆ دەزانن.

بێجگە لەوەی سیاسی بووە و دەستی لە کاروباری وڵاتدا هەبووە، چۆنە ناو سەرجەم زانستەکانەوە. لە جێگەیەک شاعیر، ئەدیب، زمانزان، مێژوونوس، لە جێگەیەکیتر ئیلاهی و لۆجیکی، بیرکارێناس، سروشتی و فەیلەسوف بووە.

چۆنە هەر زانستێکەوە لە روی فەلسەفیەوە لێی روانیوە، لە لێکۆڵینەوەکانیدا بنەما و بنچینەی لەبەرچاو گرتووە. لە تایبەتمەندیەکانی ئەوە بووە کە وتارەکان کۆبکاتەوە و لە یەکتریان نزیک بخاتەوە، وەکچۆن لە ئاینی دەیویست کاسۆلیک و پرۆتستان لەگەڵ یەکتر رێکبخات، لە حیکمەتیشدا دەیویست ئەرستۆ و دێرینەکان لەگەڵ دیکارت و دواترەکان نزیک بکاتەوە.

خاوەن رای سەربەخۆ بووە و لەگەڵ ئەوەی بەرهەمی نوسەرە ناودارەکانی خوێندۆتەوە، بەڵام هەرگیز لاسایی نەکردنەوە، بەڵکو هەوڵیداوە بەشێوەیەکی باش سود لە تیۆر و دیدە جیاوازەکانی زانایان لە تیۆر و نوسینەکانی خۆیدا وەربگرێت.

بەرهەمەکانی لایبنتز

– سەرەتا: سالی ١٦٨٤ لە نامەیەکدا بە ناوی (meditations de cognition , veritate et ideis) رەخنەی لە بەشی لۆجیکی فەلسەفەی دیکارت گرت و یەکێک لە بنەماکانی لەرزاند.

دیکارت رونی بە نیشانەی راستەقینە دانابوو، جیاوازی بە هاوشێوە یان پێویستی رونکردنەوە هەژمار کردبوو، بە بڕوای لایبنتز رونی و جیاوازی بە هیچ شێوەیەک پێویستیان بە یەکتر نییە.

لایبنتز لە پەیوەندیدا لەگەڵ فەلسەفەی دیکارت دەڵێت:»ئەگەر دیکارت بنەماکانی خۆی وەک بنەماکانی ئەندازەیی «اقلیدس» لەسەر بنەمای هەڵێنجانی هزری دادەمەزراند، بیرکردنەوەکەی بە تەواوی سەرکەوتو دەبوو،

بەڵام لەنگی کارەکەی ئەو لێرەدایە کە ئەم بنەمایانەی وەک زانایانی ئەندازە نەسەلماندووە، لەبەرئەوە بنەماکانی ئەو دڵنیایی تەواویان نیە.»

-دووەم: ساڵی ١٦٩٩ قۆناغێکی نوێ دەستپێدەکات. لەم ساڵەدا لایبنتز چەند نامەیەک دەنێرێت، لە نامەیەکیدا بۆ (باسناک) دژایەتی (بایل ١٦٩٨) دەکات و وەڵامێک بۆ (بایل ١٧٠٢) «نەفس» وەک هێز و گیان و بنچینەی هەستیاری، بنچینەی گیان و هزر و سروشتی مرۆڤ دادەنێت. ساڵی ١٧٠٣ لایبنتز گرنگترین بەرهەمی فەلسەفی بە واتای تایبەتی خۆی نوسی بە ناوی (لێکۆڵینەوەی نوێ لەبارەی تێگەیشتنی مرۆڤ)، هەروەها ڕەخنەی لە کتێبی (جۆن لۆک) گرتووە و بە هۆی مردنی جۆن لۆکەوە چاپی نەکردووە، ساڵانی ١٧٠٥ و ١٧٠٦ کۆمەڵێک نامەی لەبارەی (نەفس) بە تایبەتی لای گیانداران چاپکردووە.

-سێیەم: هیچ کاتێک لایبنتز کاروباری تایبەت بە مادده و گیان (روح) ی بێ سەرنجدانە کاروباری ئیلاهی تێبینی نەکردووە. بەرهەمێکیتری کە لە کاتێکدا کەلە ژیاندا بووە چاپی کردووە (تیۆدیسە)یە، کە جۆرێک هەوڵی پاساو هێنانەوەیە بۆ بوونی خراپە، کتێبێکی فەلسەفی و لە هەمان کاتیشدا ئیلاهی و لەسەرجەم بەرهەمەکانی لایبنتز پەسەندکراوترە، کە ساڵی ١٧١٠ چاپکراوە. لەم کتێبەدا لایبنتز هەوڵیداوە ئاشتی، شەڕ و توانای هەڵبژاردنی مرۆڤ لەگەڵ بەخشندەیی و دەسەڵاتی تەواوی پەروەردگار بەیان و دیاری بکات.

-چوارەم: دوا بەرهەمی لایبنتز بریتیە لە (منادولوژی ١٧١٤)، تایبەتمەندی سروشت، گەورەیی و بەخشندەیی پەروەردگار، لە ماوەی ساڵانی کۆتایی لایبنتز لە چەند نامەیەکدا کە بۆ چەند زانایەکی نوسیوە، ژمارەیەک لە خاڵە گرنگەکانی سیستمی خۆی باس کردۆتەوە، لەگەڵ (دبوس)

لەبارەی مادە و جەستە و جەوهەر دواوە، لەگەل (بورگە) لەبارەی تێگەیشتن و تەواوی خوڵقێنراوەکان، لەگەڵ (کلارک) لەبارەی پەروەردگار و کات و شوێن دواوە.

مردنی لایبنتز

لایبنتز یەکێک لە بەرجەستەترین کەسایەتیەکانی سەردەمی خۆی بووە، لەلایەن زۆرێک لە کەسایەتییە بەرجەستەکانی هاوچەرخیەوە پشتیوانی کراوە، بەڵام لە ساڵانی کۆتایی تەمەنیدا بەهۆی ئەوەی پشت گوێیان خست، وردە وردە پێگەی خۆی لەدەست دا.

لایبنتز لە تەمەنی ٧٠ ساڵی و لە رێکەوتی ١٧١٦/١١/١٤ کۆچی دوایی کردووە.

سەرچاوەکان

http://www.ihoosh.ir/Articles/Article.aspx?id=50607

http://www.beytoote.com/scientific/scientist/german2-mathematician1-physicist.html

http://www.aftabir.com/articles/view/religion/philosophy

فەلسەفەی لایبنتز
1636 - 1717

لە فارسییەوە: سەعید کاکی

پوختەی باسەکە:

سەرهەڵدانی فەلسەفەی مودێرن(نوێ) لە سەدی شازدە و حەڤدەی زایینی، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو رێنسانسەی کە پشتی بە زانستی نوێ و عەقڵی نوێ بەستبوو. هەزار ساڵ ئایینی مەسیحی کە وەکو مۆتەکەیەک خۆی بە سەر کومەڵگادا سەپاندبوو، جگە لە گەمژاندن و دواخستنی کۆمەڵگا شتێکی ئەوتۆی بۆ مرۆڤ نەبوو، تێکەڵبوونی ئایین و سیاسەت و داگیرکردنی رۆح و لەشی مرۆڤ لە لایەن کڵێسەوە، کە خۆی بە نوێنەری خودا دەزانی، جگە لە دواکەوتووی تاسەر ئێسقان شتێکی دیکەی بەدواوە نەبوو. لە کۆتاییەکانی سەدەی ناوەڕاست هەندێ لە پیاوە ئایینییەکان هەستیان بەوە کردبوو ئایین ئیدی پشت و پەنایەک نییە بۆ مرۆڤ کە تێدا هەست بە ئۆقرەیی بکات، سیستەمی کڵێسە هەمووشتیکی قۆرخکردبوو و ئازادییەکانی مرۆڤی زەوتکردبوو، کۆلۆنیالیزمی ئایینی دەروونی مرۆڤی داگیر کردبوو، عەقڵ لە سەدەی ناوەڕاست کۆیلەی ئایین بوو و هەر بیر و بۆچونێک لەگەڵ ئایین نائەبا بووایە مەحکوم دەکرا، بەڵام پێشکەوتنی زانست و مەعریفەی مرۆڤ هەرەسی بە بیری سەقەتی سەدەکانی ناوەڕاست هینا. لە بواری فەلسەفەدا دوو رێباز سەرهەڵدەدا، یەکەم رێبازی عەقڵی و دوو رێبازی ئەزموونی. لە روانگەی عەقڵییەکان ئەزموون یان هەستەکان پاشکۆی عەقڵن و هەموو شتیک بە پێی یاساکانی عەقڵ لێک دەدرێنەوە، ئەم رێچکەیە لە کۆتاییەکانی سەدەی شازدە سەرهەڵدەدا و بە عەقڵگەرایی کلاسیکی ناسراوە. لایەنگرانی

ئەم ڕێبازە بریتین لە، دیکارت، سپینۆزا، مالبرانش و لایبنتز. لەم ریبازەدا دیکارت وەکو باوکی فەلسەفەی نوێ ناسێندراوە، کەسێک کە بە میتۆدێکی نوێ و بە پشت بەستن و متمانە بە عەقڵ بەردی بناغەی فەلسەفەی نوێی دانا. زانست لە فەلسەفەی نوێدا بەم شێوەیە پۆلێنبەندی کراوە:١-زانست کە بریتین لە ئا) زانستی ئاکار ب)زانستی میکانیک ج) زانستی پزیشکی ٢-فەلسەفەی سروشتی بۆ نموونە فیزیا ٣-میتافیزیک

ژیان و بەرهەم: لە پاش فەلسەفەی دیکارت، دوو فەیلەسووفی مەزن سەرهەڵدەدەن، سپینۆزا و لایبنتز کە بە کارتزیەن ناودێرکراون، واتە لایەنگرانی فەلسەفەی دیکارت. لایبنتز کەسایەتییەکی گەورەی ئاڵمان بووە و لە سەدەی حەڤدە بناغەدانەری ئایدیالیزمیی ئەڵمانی بووە. لە سەردەمێک دا ژیاوە فەلسەفەی دیکارت جێگیر ببوو، جۆن لۆک فەلسەفەی ئەزموونیی خۆی بڵاوکردبۆوە، لە فەڕەنسا بزوتنەوەیەکی زانستی بەربڵاو هاتبووە ئاراوە، تیۆریی نیوتن پەرەی سەندبوو و لە ئەوروپا پەیوەندی نێو نەتەوەیی گەشەی کردبوو. لەسەردەمی ئەو پۆست(بەرید) هەبووە، بۆ خۆیشی دیپلۆمات بووە و لە بلیمەتەکانی سەردەمی خۆی بووە و بۆ زۆربەی وڵاتانی دونیا سەفەری کردووە، تەواوی ژیانی تەرخانکردووە بە نووسین و خوێندنەوە و نووسینەکانی ئێجگار زۆربوون و زیاتر لە ٤٠بەرگە.، لە سەردەمی خۆیدا باوەڕی بە کۆدەنگی نێوان جوولەکە و ئەڵمانییەکان بووە، هەربۆیە نازییەکان لە سەرەتای سەدەی بیست ڕێگرییان کرد لەوەی کە بەرهەمەکانی کۆ بکرێنەوە، هەر لە تەمەنی ١٤ساڵیدا بەردی بناغەی فەلسەفەکەی خۆی دادەنێ و لە تەمەنی ١٩ساڵی لە بوواری یاسا، زانکۆ تەواو دەکات. زۆربەی نووسراوەکانی لە بوواری بیرکاری، لۆژیک، ئەدەبیات و فەلسەفەیە. لایبنتز داهێنەری حەسێبی ئەنتیگرال و مادەی کیمایی فسفۆر

بووە. دەرەنجامی توێژینەوەکانی لە بواری لۆژیکی نوێ(سیمبولێکی) لە خاڵە گرینگەکانی بیری لایبنتزە. لە دوای گەشتەکانی بۆ وڵاتانی ئەورووپی دەچێتە لای سپینۆزا و کتێبی ئاکارەکەی دەخوێنێتەوە و دەکەوێتە ژێرکاریگەری ئەو کتێبەوە.

فەلسەفەی لایبنتز

لایبنتز لای وابوو جیهان سەعاتی خودایە، واتە تێکرای گەردوون لە سەعاتێک دەچێت لە شێوازی رێکخستن و کارکردەکەیدا بەرەو ئامانجێک هەنگاو دەنێت، لایبنتز بوونی بە نەزم و رێکخستن شرۆڤە کردووە، ئەم بیرۆکەیە لە فەلسەفەکەیدا بە دوو شێواز دەردەکەوێت.١- گەردوون جێگەی رووداوی لە ناکاو و لەخۆوە نییە، بەڵکو لە ناو گەردووندا پەیوەندییەکی لۆژیکی و عەقڵی لە نێوان دیاردەکاندا هەیە، گەردوون لانکەی دەرکەوتنی رێکخستن و نەزمە. ٢- لە گەردووندا تێکڕای شتەکان پێکەوە پەیوەندییان هەیە، واتە پێکەوە گرێدراون. لە دیاردە سروشتیەکانی وەکو جووڵەی تەنە ئاسمانییەکان، جووڵەی گەلە ئەستێرەکان و گۆڕانکاریی کولتووری، سەرهەڵدانی یاسا، عیرفان، سیاسەت، مێژوو و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی مرۆڤ لە مێژووی کۆیلایەتی تا دەگاتە دەسەڵاتی ئازادیی و دیکتاتۆری تێکڕای ئەمانە بەشێکن لەم ساعەتە و پەیوەندییەکی لۆژیکیان پێکەوە هەیە. لایبنتز لە ژێر کاریگەری دیکارت و بەیکن دا بوو، کە خوێندنەوەی فەلسەفەی کۆنی زیندوو کردەوە، هەندێ لە وتارەکانی ئەفلاتوونی وەرگێڕایەوە سەر زمانی ئەڵمانی. لە بواری فەلەکناسی و فیزیا لە ئاستی کپلێر، دیکارت، لۆک و کەسانی دیکەدا بوو، فەلسەفەکەی مۆرکی (عەقڵباوەڕێکی تێکەڵەیی) پێوە دیارە. تایبەتمەندی بیری لایبنتز ئەوە بوو، سنوورێکی بۆ لۆژیک و

فەلسەفە دانەناوە و لای وابوو بەدیهاتنی بوونەوەرەکان، هەمان بەدیهاتن و جێبەجێ بوونی ڕێساکانی لۆژیکە، جێگەی سەرنجە پێشتر ئەرستۆ وتبووی بیرۆکە لۆژیکییەکان لەگەڵ زەین و عەیندا یەک دەگرنەوە. لایبنتز مێشکێکی بیرکارییانەی هەبوو، هەربۆیە گرفتێکە سەرنجی زانایانی بیرکاری سەدەی حەڤدەی بۆ لای خۆی ڕاکێشا، چەمکی پێواندنی بێ بڕانەوەیە و لای وابوو لە لایەک خودا بی بڕانەوەیە، بە هەمان شێوەش جیهان بێ بڕانەوەیە. نیوتن و لایبنتز شێوازی پێواندنی بێ بڕانەوەیان حسابکردبوو. بە بۆچوونی لایبنتز چەمکی(بێ بڕانەوەی بچووک) بریتییە لەو ڕادەیەی، کە لە شتەکاندا هەیە و شیاویی پێواندنە بچووکتر بێت و لەهەمان کاتیش دا لە ژمارەی سیفریش گەورەترە. ئەو شتانەی دەچنە ریزی بێبڕانەوە بچووکەکان و پێکهێنەری وردیلەکانی گەردوونن، پاشان لایبنتز بەم دەرەنجامە دەگات ئیشی عەقڵ ئەوەیە شتە بچووکە بێ بڕانەوەکان بناسێت و بیژمێرێ، کەواتە (ئەندازەی لە ڕادەبەدەر) هەوێنی گەردوون پێکدێنێ و لە دوو جیهانی سروشتی و میتافیزیکیدا، دەبنە هۆی پەیدابوونی بوونەوەرە جۆربەجۆرەکان. لایبنتز لای وابوو ئێمە لە ڕێگەی کەشفی ئەندازەکان و ناولێنانیان و دیاریکردنی سیمبولی بیرکاریانە، ئەلف و بێی بۆ دیاریی بکەین ناویی بنێین ئەلف و بێی گەردوون، ئەمەش دەبێتە نوێنەری بابەتێکی تاقانە و هۆکارێکە بۆ ئەوەی کە جیهان نوێنەری یەک شت بێت و پردی پەیوەندی نێوان نەتەوەکان بێت، بەڵام دانانی ئەم زمانە سەری نەگرت. پاشان لایبنتز سەرنجی بەرەو خاڵێکی گرینگ کە هەمان میتۆدی شیکردنەوە بوو ڕاکێشرا و بایەخی زۆری پێدەدا، بە پێچەوانەی هۆبز و دیکارت کە زانینیان شیدەکردەوە، لایان وابوو زانست جگە لە شیکردنەوەی دیاردەکان شتێکی دیکە نییە، بەڵام بۆ لایبنتز شیکردنەوە پەیوەندی بە چەمک و واتاوە هەبوو. شتە فیزیاییەکان پشتیان

بەم شیکردنەوە چەمکیانە بەستووە، واتە یاسایەک بە یەکسان بۆ دیاردە مادییەکان و ئایدیاکان بەکاردێت. گرفتێکە لە سەرەتادا هەیە ئەوەیە، پلانەکە بە دوو شێوەی شیاوەکی و پێویستی دێتە ئاراوە. بۆ نموونە لە لۆژیک دا لە نێوان بنە و بار پەیوەندییەکی زاتی هەیە، وەکو (جەستە درێژ دەبێتەوە) یان ئەوەی کە پەیوەندییەکە پەیوەندییەکی زاتی نییە، وەکو ئەم نموونەیە(کەش و هەوا گەرمە). دووجۆر گوزارە هەیە:١- گوزارەی پێویستی ٢-گوزارەی شیاوەکی

جیهانیش بەم شێوەیە دابەش دەبێ بۆ دوو لایەن، یەکەم جیهانیی پێویستی و دووەم جیهانیی هەبووەکان کە ئەویش شیاوەکییە. پاشان لایبنتز وای بۆ دەچێ زنجیرەی حەقیقەتە پێویستیەکان پشت بە بنەمایەکی لۆژیکی دەبەستن، کە هەمان ئەسڵی نەبوونی ناکۆکییە(ناوەندنەگری)، گەر لامان وابێ مادە درێژ دەبێتەوە، واتە (مادە، مادەیە) چونکە واتای درێژبوونەوە ئەوەیە مادە بگۆردرێ یان ئەوەی کە بۆشاییەک پڕبکاتەوە. گەر دژی بەم بۆچوونە بجوڵێینەوە تووشی ناکۆکی دەبینەوە. لە فەلسەفەی نوێدا دیکارت و سپینۆزا بە پێچەوانەی فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاست، کە لایان وابوو هۆی ئاکامەکی یان (غایەتی) هەیە، هۆی ئاکامەکی لە ئارادانییە و دژی وەستانەوە، بەڵام لایبنتز ئەم ئەسڵەی زیندوو کردەوە. کەواتە لایبنتز دوو هۆی زیندوو کردەوە، ١- هۆی بکەر ٢- هۆی ئاکامەکی، پێشتر دیکارت و سپینۆزا هۆی ئاکامەکییان رەتکردبووەوە، بەڵام لایبنتز ماتریالیست بوون دەخاتە پاڵ ئەوان و لای وایە لە جیهانیی شیاوەکییدا ئەوەی روودەدا پێویستیە و پێویستیەکەی زاتی نییە، بۆ نموونە (مادە کێشی هەیە) و(٢+٢=٤) بار لەم گوزارانە راستەوخۆ لە بنەی بابەتەکە کەوتووەتەوە و پێویستی راستبوونی گوزارە، کە پەیوەندی هەیە بەو واتایەی کە لە نێوان

بنه و بارەکەدایە، بەڵام لە حەقیقەتی شیاوەکییدا، پەیوندی نێوان بنە و بار هۆکارەکەی دەرەکییە، بۆ نموونە (کتێب سوود بەخشە)، یان (شەربەت بۆ کۆکە باشە) دابەشبوونی حەقیقەت لە فەلسەفەی لایبنتز بۆ سەر حەقیقەتی میتافیزیکی و عەقڵی و ئەخلاقی پەیوەندی بە جیهانی مرۆڤەوە هەیە، لە جیهانی (خودا) تێکڕای گوزارەکان شیکارییانەیە. واتە زانست لای خودا لە جۆری پێویستیە و پەیوەندی بنە و بار لە جۆری پێویستیە. بۆ نموونە (هەوا گەرمە) لە زانستی خودا پەیوەندییەک لە جۆری پێویستیە. کەواتە پێویستی دوو جۆرە: ١- پێویستی زاتی(میتافیزیکی، هەندەسی و عەقڵی) ٢- پێویستی ئەخلاقی. لە پێویستی ئەخلاقی جێگیر بوونی چاکە لە دیاردەکاندایە، لایبنتز وتبووی جیهان کانتژمێری(سەعاتی) خودایە و لای وایە خودا کەماڵی پەتیە و باشترین جیهانی خوڵقاندووە، کرداری خوداوەند باشترینی کردارەکانە و کەماڵی خوداوەند بێ بڕانەوەیە و شەڕیش لە گەردووندا سنوردارە، دواتر لایبنتز باسی لە دوو جۆر شەر کردووە: ١- شەڕی میتافیزیکی ٢- شەڕی سروشتی. شەڕی میتافیزیکی دەگەڕێتەوە بۆ سنوردار بوونی گەردوون، واتە گەردوون بێ بڕانەوە نییە، هەربۆیە کەمالی گەردوون، کەمالێکی سنوردارە و لە مرۆڤدا بە شێوەی گوناحە خۆی دەردەخات، گوناحەش دەرکەوتن و سەرهەڵدانی شەری میتافیزیکی لە کرداری مرۆڤدایە، بەڵام شەڕی سروشتی وکو رەشەباو بوومەلەرزە و گڕکان دەگەڕێتەوە بۆ کەموکورتی گەردوون. لایبنتز خودای لە کێشەکانی گەردوون دوورخستوەتەوە. کەواتە پرسیاری ئەوە بکەین خودا جگە لەم گەردوونە دەیتوانی گەردوونێکی دیکە بخولقێنێ؟ وڵامی سپێنۆزا نەرێنی بوو، بەڵام لایبنتز وڵامەکەی ئەرێنییە و لای وابوو، ئەم جیهانە باشترین جیهانە کە خودا خولقاندوویەتی و بە ئیختیارەوە ئەم جیهانەی سازکردووە.

مونادەکان لە فەلسەفەی لایبنتز

پێشتر ئەرستۆ وتبووی جەوهەر راستیەکی سەقامگیر و نەگۆڕە و ئەمە رووکەشەکانە دەگۆڕدرێن(عەرەز)، بەڵام لایبنتز لای وایە وێنای ئێمە لە سەر جەوهەر، ئەوەیە جەوهەر چەمکێکی روون و راشکاوە، ئێمە لە ناخی خۆماندا وینەیەکمان لە راستیەکی سەقامگیر و نەگۆڕ و بەردواوم هەیە، کە جەوهەر یان ناوەڕۆکی ئێمە پێک دێنێ و جەوهەر لە ناخی ئێمەدایە و ئەزموونێکی دەروونییە، کە لە خۆماندا هەمانە. لایبنتز باسی لەوە کردووە موناد دوو جۆرن، مونادی سادە و مونادی لێکدراو. کاتێ دەڵێین مونادلێکدراوە، واتە شتێکە لە بەشی ورد پێکهاتووە و ئەم زنجیرە ئەوەندە بەش دەبێ تا دەگاتە شوێنێک کە ئیدی دابەش نابێت. یەکەم خەسڵەتی موناد ئەوەیە سادەیە و مونادی لێکدراو دەکەوێتە پاشکۆ و لاوەکییە. کاتێ دەڵێین شتەکان لێکدراون و ئەو بەشانەی لێدەکەوێتەوە و ئیدی دابەش نابێ و سادەیە، لەم کاتەدا شتێک نایەتە ناویی و شتێکی لێدەرناچێت و رۆحانییە، هەربۆیە لایبنتز ئەمەی بە موناد ناودێر کردووە. موناد جەوهەرێکی سادەیە و دابەش نابێت و دەرگا و پەنجەرەی نییە، واتە هیچ نایەتە ناویی هیچ شتێک تەشەنە ناکاتە ناویی، هەر مونادێک پێکهێنەری تەواویی خسڵەتەکانی خۆیەتی و ئەم خسڵەتە بە کۆناتووس ناودێر کراوە. واتە مونادەکان خاوەن خسڵەتێکن بە ناویی کۆناتووس کە بە مانای جۆرێک کۆشش و چالاکییە. ئێکڕای مونادەکان خاوەن وزەن، مونادەکان مەعنەویی و رۆحانین و سادەن و بەدوور لە هەرچەشنە مادە و درێژبوونەوەیەکن. لایبنتز لای وایە یاسای جیاوازیی لە ناو مونادەکان حاکمە، واتە دوو موناد نییە لە هەموو لایەک هاوشێوەی یەکتر بن، لەهەمان کاتدا یاسایەکی دیکە هەیە، ئەویش یاسای یەکێتی و یەکگرتنەوەیە، واتە لە ناو مونادەکاندا یەکگرتنەوەیەک

هەیە، سەرەڕای ئەوەیکە مونادەکان سەربەخۆن، بەڵام لە نێوانیاندا پردی پەیوەندی لۆژیکییانە هەیە. یاسای یەکگرتنەوە بۆ شرۆڤەی تیۆریی شتە بچوکەکان بەکارهاتووە، واتە بەو شێوەیە نییە لە جیهاندا لە قۆناغی جووڵە بەرەو قۆناغی نەجووڵانی رەها بگەین، لایبنتز لای وایە جەستەی نەجووڵاو، جووڵەکەی لە رادەبەدەر ورد و بچووکە و لە ناو مونادەکان جۆرێک لە رێکخستن هەیە. کەواتە یاسایەک کە لە سروشتدا هەیە، یاسایەکی گشتگیرە و بۆ تێکڕای شتەکان بە یەکسان بەکار دێت. یەکسانی بریتییە لە نەبوونی یەکسانی لە ناو ئەو شتانەی کە لە رادەبەدەر بچووکن. لایبنتز ئەم یاسایەی لە بواری زانستی فیزیا لە نێوان جووڵە و نەجووڵان بەکارهێناوە، لە بیرکاریدا لە نێوان شکڵەکانی بازنەیی و هێلکەیی بەکارهێناوە و لێرەدا لە سەر یاسای یەکگرتنەوە بەم دەرەنجامە دەگات، کە لە جیهاندا دوو دیاردەی بە تەواوەتی لێک جیاواز لە ئارادا نییە و پاشان بەم ئەنجامە دەگات، گەڵایەک کە لە درەختێک بەر دەبێتەوە تێکڕای گەردوون دەکەوێتە ژێر کاریگەری ئەو بەربوونەوەیە. کاتێک بە توندی مستێک لە ئاو دەدەین شەپۆل ساز دەبێت و شەپۆلەکە بڵاودەبێتەوە و پەرە دەسێنێت و پاشان شەپۆلەکە ئارام دەبێتەوە، بەڵام ناگاتە خاڵی سفر و تێکرای گەردوون دەخاتە ژێر کاریگەری خۆیەوە، لێرەدایە لایبنتز دەگاتە بەردی بناغەی فەلسەفەکەی کە هەمان مونادۆلۆژییە و لای وایە جیهان لە زنجیرەیەک موناد پێکهاتووە، نە لە مادە پێکهاتوون و نە درێژ دەبنەوە، بەڵکو مونادەکان رۆحانین و لای وایە سێ جۆر خاڵ هەیە: ١- خاڵی میتافیزیکی ٢- خاڵی بیرکاری ٣- خاڵی سروشتی. خاڵە سروشتیەکان بوونی دەرەکییان هەیە و واقیعین، لە لایەکی دیکە مونادەکان وەکو خاڵی میتافیزیکی لە بوونی دەرەکییان هەیە و لە لایەکی دیکە دابەش نابن و رۆحین.

خاڵی کۆتایی

لە کۆتاییدا بەم ئەنجامە دەگەین لایبنتز فەیلەسوفیکی عەقڵباوەڕ بووە، لە هەمان کاتیشدا پشتی بە زانستی سەردەمیش بەستووە، بۆ نموونە لە بواری فیزیا بەو ئەنجامە گەیشت کە نیوتن پێیگەیشتبوو، بەڵام لە فەلسەفەکەیدا باسی مونادەکان دونیایەکی خەیاڵی سازدەکات، هەر وەک چۆن راسل لە سەر فەلسەفەکەی وتبووی، مونادەکان لە خانووی جاڵجاڵۆکە دەچن، هێندەش لە گرفتە بنەڕەتییەکانی گەردوون دوورە جۆرێک لە گەشبینی ساویلکانە بە فەلسەفەکەیەوە دیارە. کێشەیەکی دیکە ئەوەیە، لایبنتز خۆی لە کیشەی شەڕی سروشت دوور خستووەتەوە.

سەرچاوەی وەرگێران

١-فلسفەی جدید، از بیکن تا هیوم. ن. د. محسن جهانگیری١٣٧٩

٢- میتافیزیک در غرب ، سانعی درەبیدی١٣٨٠

٣- مختصرتاریخ فلسفە، سکروتن، ت. اسماعیل سعادتی١٣٨٥

لە بەرهەمە چاپکراوەکانی دەزگای ئایدیا

	ناوی بەرهەم	نوسەر	وەرگێڕ	ساڵی چاپ
1	ئاشنابوون بە ئەفلاتوون	ڕێباز مستەفا		2014
2	ئاشنابوون بە سپینۆزا	کۆمەڵێك نوسەر		2014
3	ئاشنابوون بە کیرگە گۆر	شۆرش مستەفا		2014
4	ئاشنابوون بە شۆپنهاوەر	کۆمەڵێك نوسەر		2014
5	ئاشنابوون بە کارل پۆپەر	کۆمەڵێك نوسەر		2014
6	ئاشنابوون بە ئالان تۆرین	کۆمەڵێك نوسەر		2014
7	ئاشنابوون بە سوقرات	لوقمان رووف		2014
8	ئاشنابوون بە ئەرستۆ	ڕێباز مستەفا		2014
9	ئاشنابوون بە قەشە ئاگۆستین	سەرهەنگ عەبدولرەحمان		2014
10	ئاشنابوون بە جان جاك رۆسۆ	کۆمەڵێك نوسەر		2014
11	ئاشنابوون بە دیڤد هیوم	مستەفا زاهیدی		2014
12	ئاشنابوون بە نیچە	کۆمەڵێك نوسەر		2014
13	ئاشنابوون بە فرۆید	کۆمەڵێك نوسەر		2014
14	ئاشنابوون بە جۆن لۆك	عەتا جەمالی		2014
15	ئاشنابوون بە لینین	کۆمەڵێك نوسەر		2014
16	ئاشنابوون بە ئەریك فرۆم	کۆمەڵێك نوسەر		2014
17	ئاشنابوون بە قوتابخانەی فرانکفۆرت	عوسمان حەمە رەشید		2014

18	ئاشنابوون بە بزوتنەوەی فیمینیزم	کۆمەڵێک نوسەر		2014
19	بلیمەتی و شێتی	بازگر		2014
20	ئاشنابوون بە کریشنا مۆرتی	کۆمەڵێک نوسەر		2014
21	ئاشنابوون بە سکیۆلاریزم	کۆمەڵێک نوسەر		2014
22	ئاشنابوون بە سیمۆن دیبۆڤوار	کۆمەڵێک نوسەر		2014
23	ئاشنابوون بە ڤێرجینیا وۆلف	لوقمات رووف		2014
24	ئاشنابوون بە یۆرگن هابرمانس	کۆمەڵێک نوسەر		2014
25	ئاشنابوون بە درێدا	کۆمەڵێک نوسەر		2014
26	مەکری ئیسلامییەکانی کوردستان	ماجد خەلیل		2013
27	کتێبی سور	ماو تسی تۆنگ	فازل حسێن مەلا رەحیم	2014
28	سەیران بۆ سەرێکانی	ستران عەبدوڵڵا		2014
29	گەندەڵی	سابیر عەبدوڵڵا کەریم		2014
30	یوتۆپیا	کۆمەڵێک نوسەر	پێشەوا فەتاح	2015
31	لە قەندیلەوە بۆ کۆبانێ	ئەنوەر حسێن شۆڕش مستەفا		2015
32	پریسترۆیکای بەهاری عەرەبی	ئەنوەر حسێن (بازگر)		2015
33	گەشتە بێ ئاکامەکانی سەرکردەیەك	بریتا بولەر	رێکەوت ئیسماعیل	2015
34	داعش و داعشناسی	کۆمەڵێک نوسەر		2015
35	گروپی قەیرانی چارەسەری پرۆسەی ئاشتی نێوان تورکیا و پەکەکە	ماجید خەلیل		2015

36	گۆڕینی رژێم و شۆڕشەکان ئەو روداوانەی سیستمی سەدەیەکیان سڕییەوە	سەجعان میلاد ئەلقزی	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	2015
37	ئاشنابوون بە بێرکلی	ئەرسەلان حەسەن		2015
38	ئاشنابوون بە باشلار	کۆمەڵێك نوسەر		2015
39	ئاشنابوون بە دیکارت	کۆمەڵێك نوسەر		2015
40	ئاشنابوون بە هایدگەر	کۆمەڵێك نوسەر		2015
41	ئاشنابوون بە جیل دۆلۆز 1	کۆمەڵێك نوسەر		2015
42	ئاشنابوون بە جیل دۆلۆز 2	کۆمەڵێك نوسەر		2015
43	ئاشنابوون بە هانا ئارێنت	کۆمەڵێك نوسەر		2015
44	ئاشنابوون بە هیگڵ	کۆمەڵێك نوسەر		2015
45	ئاشنابوون بە سارتەر	کۆمەڵێك نوسەر		2015
46	ئاشنابوون بە نیچە	کۆمەڵێك نوسەر		2015
47	ئاشنابوون بە ڤۆڵتێر	کۆمەڵێك نوسەر		2015
48	ئاشنابوون بە سلاڤۆی ژیژەك	کۆمەڵێك نوسەر		2015
49	ئاشنابوون بە مارکس 1	کۆمەڵێك نوسەر		2015
50	ئاشنابوون بە مارکس 2	کۆمەڵێك نوسەر		2015
51	ئاشنابوون بە مارکس 3	کۆمەڵێك نوسەر		2015
52	ئاشنابوون بە مارکس 4	کۆمەڵێك نوسەر		2015
53	ئاشنابوون بە مارکس 5	کۆمەڵێك نوسەر		2015
54	ئاشنابوون بە مارکس 6	کۆمەڵێك نوسەر		2015
55	ئاشنابوون بە مارکس 7	کۆمەڵێك نوسەر		2015
56	ئاشنابوون بە مارکس 8	جەلال حەمید		2015
57	بۆچی مارکس لە سەرحەق بوو؟	تێری ئیگڵتۆن	پێشڕەو محەمەد	2015
58	خەوتن لەگەڵ شەیتان	رۆبێرت بایەر	ئەرسەلان حەسەن	2015